

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΥΓΕΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΕΤΑΤΡΑΥΜΑΤΙΚΟ ΑΓΧΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΤΡΑΥΜΑΤΙΚΗ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ:
ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ
ΘΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ.

Εκπόνηση Διπλωματικής Εργασίας

Αναστασίου Όλγα

Μέλη Τριμελούς Επιτροπής:

Ανδρέου Ελένη – Καθηγήτρια (επιβλέπουσα)

Μπονώτη Φωτεινή – Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Κλεφτάρας Γεώργιος – Καθηγητής

Βόλος, Σεπτέμβριος 2017

Υπεύθυνη δήλωση περί μη λογοκλοπής

Η Αναστασία Όλγα, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Μετατραυματικό άγχος και μετατραυματική ανάπτυξη στα θύματα του σχολικού εκφοβισμού: διερεύνηση των αποτελεσμάτων της σχολικής θυματοποίησης» αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή / και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η ΔΗΛΟΥΣΑ

Αναστασία Όλγα

Σύντομη περίληψη

Μεγάλο είναι το ερευνητικό ενδιαφέρον που έχει εκδηλωθεί τα τελευταία χρόνια για το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού, καθώς και για τις αρνητικές συνέπειες που μπορεί να παρουσιαστούν στα άτομα που τον βιώνουν. Η εκδήλωση μετατραυματικού άγχους είναι μία από τις συνέπειες της θυματοποίησης, καθώς η εμπειρία αυτή είναι τραυματική για τα άτομα. Ωστόσο, πολύ περιορισμένα είναι τα ερευνητικά δεδομένα που αφορούν τη μετατραυματική ανάπτυξη που μπορεί να εμφανίσουν τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού. Σκοπός της παρούσας ερευνητικής εργασίας είναι να αναδείξει τη σύνδεση του σχολικού εκφοβισμού και διάφορων χαρακτηριστικών του με την εμφάνιση συμπτωμάτων μετατραυματικού άγχους, καθώς και την παρουσία μετατραυματικής ανάπτυξης. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 400 φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, με μέσο όρο ηλικίας τα 20.33 έτη. Για τη συλλογή των δεδομένων χορηγήθηκαν ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς, τα οποία περιείχαν ερωτήσεις αναφορικά με τα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος, ένα ερωτηματολόγιο σχετικά με την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού, ένα ερωτηματολόγιο για τα συμπτώματα του μετατραυματικού άγχους κι ένα ερωτηματολόγιο για τη μετατραυματική ανάπτυξη. Τα ευρήματα ανέδειξαν την εμφάνιση στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερου άγχους σε όσους συμμετέχοντες θυματοποιήθηκαν, βιώνοντας συχνότερο και διαρκέστερο εκφοβισμό, ο οποίος είχε συγκεκριμένες μορφές και γινόταν από θύτες μικρότερους σε ηλικία ή θύτες γυναικείου φύλου. Επιπλέον, αναδείχθηκε η εμφάνιση στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερης μετατραυματικής ανάπτυξης σε όσα άτομα θυματοποιήθηκαν, δεχόμενα τον εκφοβισμό συχνότερα, με συγκεκριμένους τρόπους, από θύτες γυναικείου φύλου. Τέλος, το μετατραυματικό άγχος βρέθηκε να έχει θετική συσχέτιση με τη μετατραυματική ανάπτυξη.

Λέξεις-κλειδιά: σχολικός εκφοβισμός, θυματοποίηση, μετατραυματικό άγχος, μετατραυματική ανάπτυξη

Brief abstract

The last few years scientists show more and more interest in incidents of bullying as well as the negative consequences that can occur to those who experience it. Post-traumatic stress disorder is one of the consequences of victimization, since the experience of it is traumatic. However, scientific facts about post-traumatic growth that victims of bullying can show are extremely limited. The aim of this research is to investigate the link between the various aspects of bullying and the appearance of post-traumatic stress symptoms as well as the occurring of post-traumatic growth. The sample of the research consists of 400 students from the University of Thessaly, with the average age of 20.33 years old. Self-report questionnaires including questions referring to demographic facts of the sample, a questionnaire about the experience of bullying, a questionnaire for the post-traumatic stress symptoms and a questionnaire for the post-traumatic growth were given for the collection of data. The results showed that the anxiety was significantly higher in the participants who were victimized, experiencing the incidents of specific forms of bullying more frequently and constantly by younger or female bullies. Furthermore, post-traumatic growth was significantly higher in participants who were victimized more frequently, in specific ways by female bullies. In conclusion, post-traumatic stress and post-traumatic growth seem to have a positive linear correlation.

Key words: bullying, victimization, post-traumatic stress, post-traumatic growth

Εκτενής Περίληψη

Ο σχολικός εκφοβισμός έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών σύγχρονων ερευνών, καθώς είναι ένα πολύ συχνό φαινόμενο που απασχολεί το χώρο του σχολείου. Επιπλέον, έχουν μελετηθεί οι αρνητικές συνέπειες του εκφοβισμού στα άτομα που τον βιώνουν μέσα από διάφορους ρόλους, καθώς και η σύνδεσή του με την εμφάνιση συμπτωμάτων μετατραυματικού άγχους. Παρ' όλο που η θυματοποίηση αποτελεί μία τραυματική εμπειρία, ελάχιστα είναι τα ερευνητικά δεδομένα που αναδεικνύουν τη σχέση της με την παρουσία μετατραυματικής ανάπτυξης. Η παρούσα έρευνα έχει σκοπό να διερευνήσει την επίδραση διαφορετικών πτυχών της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού (τρόπος εμπλοκής σε γεγονότα εκφοβισμού, ηλικία έναρξης της εμπειρίας, διάρκεια και συχνότητα της εκφοβιστικής εμπειρίας, η ηλικία, ο αριθμός και το φύλο των θυτών, η μορφή του εκφοβισμού και η επικοινωνία της εμπειρίας με κάποιον τρίτο) στην εμφάνιση τόσο του μετατραυματικού άγχους όσο και της μετατραυματικής ανάπτυξης. Επιπλέον, μέσω της συγκεκριμένης ερευνητικής εργασίας, διερευνάται και η ύπαρξη κάποιας συσχέτισης μεταξύ της εκδήλωσης μετατραυματικού άγχους και της εμφάνισης μετατραυματικής ανάπτυξης.

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 400 φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, από τους οποίους το 31.8% ήταν άντρες, το 68% ήταν γυναίκες και το 0.2% δεν δήλωσε το φύλο του. Η ηλικία των συμμετεχόντων κυμαινόταν μεταξύ 17 και 45 ετών, με μέσο όρο τα 20.33 έτη, ενώ τα άτομα με εμπειρίες θυματοποίησης είναι, σύμφωνα με τις απαντήσεις τους, 148 άτομα (37% των συμμετεχόντων). Για τη συλλογή των δεδομένων χορηγήθηκαν στους φοιτητές ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς, αποτελούμενα από τέσσερα μέρη: 1^ο μέρος: ερωτήσεις αναφορικά με τα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος, 2^ο μέρος: ερωτηματολόγιο σχετικά με την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού, 3^ο μέρος: ερωτηματολόγιο για τα συμπτώματα του μετατραυματικού άγχους και 4^ο μέρος: ερωτηματολόγιο για τη μετατραυματική ανάπτυξη.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που προέκυψαν, στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος είχαν όσοι συμμετέχοντες ενεπλάκησαν ως μάρτυρες/θύματα, θύματα ή θύτες/θύματα σε γεγονότα εκφοβισμού, βιώνοντας συχνότερο και διαρκέστερο εκφοβισμό, ο οποίος είχε συγκεκριμένες μορφές (απουσία επικοινωνίας με τους συμμαθητές, σεξουαλική κακοποίηση, διάδοση

αρνητικών φημών για το πρόσωπό τους) και γινόταν από θύτες μικρότερους σε ηλικία ή θύτες γυναικείου φύλου. Ακόμη, οι αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν ανέδειξαν την εμφάνιση στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερης μετατραυματικής ανάπτυξης σε όσα άτομα συμμετείχαν σε περιστατικά εκφοβισμού ως μάρτυρες/θύματα, θύματα ή θύτες/θύματα σε γεγονότα εκφοβισμού, δεχόμενα τον εκφοβισμό συχνότερα, με συγκεκριμένους τρόπους (κοροϊδία και κλοπή προσωπικών τους αντικειμένων), από θύτες γυναικείου φύλου. Όσον αφορά τη συσχέτιση του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης, βρέθηκε ότι οι δύο μεταβλητές παρουσιάζουν θετική συσχέτιση. Συνεπώς, ποικίλες είναι οι πτυχές των εμπειριών θυματοποίησης που επηρεάζουν την εμφάνιση του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης. Επιπλέον, τα περισσότερα συμπτώματα μετατραυματικού άγχους σχετίζονται και με μεγαλύτερη μετατραυματική ανάπτυξη. Τα δεδομένα αυτά θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τους ειδικούς ψυχικής υγείας για το σχεδιασμό και την εφαρμογή παρεμβάσεων που στοχεύουν στη διαχείριση του μετατραυματικού άγχους και την προώθηση της μετατραυματικής ανάπτυξης.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτριά μου, κυρία Ανδρέου Ελένη για την πολύτιμη βοήθειά της, την καθοδήγηση και τις συμβουλές της κατά την εκπόνηση της διπλωματικής αυτής εργασίας. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Κλεφτάρα Γεώργιο και την κυρία Μπονώτη Φωτεινή για τη δική τους συμβολή στην εργασία μου.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω ένα μεγάλο ευχαριστώ στον σύζυγό μου για όλη την υποστήριξή και την εμπύχωσή του, την αδερφή μου για τις πολύτιμες συμβουλές, αλλά και τους γονείς μου για την στήριξη που μου παρέχουν όλα αυτά τα χρόνια.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	σελ. 1
1. Θεωρητική παρουσίαση εννοιών	σελ. 4
1.1 Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού	σελ. 4
1.2 Αίτια και χαρακτηριστικά του σχολικού εκφοβισμού	σελ. 6
1.3 Οι αρνητικές συνέπειες του σχολικού εκφοβισμού	σελ. 11
1.4 Η έννοια του τραύματος και η διαταραχή μετατραυματικού άγχους	σελ. 13
1.5 Ο σχολικός εκφοβισμός ως τραυματική εμπειρία	σελ. 15
1.6 Η μετατραυματική ανάπτυξη	σελ. 17
1.7 Παράγοντες που σχετίζονται με την εμφάνιση μετατραυματικής ανάπτυξης	σελ. 21
1.8 Η σχέση του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης	σελ. 23
2. Σκοπός και υποθέσεις της έρευνας	σελ. 26
2.1 Σκοπός της παρούσας έρευνας	σελ. 26
2.2 Υποθέσεις της έρευνας	σελ. 26
3. Μεθοδολογία	σελ. 28
3.1 Δείγμα	σελ. 28
3.2 Εργαλεία συλλογής δεδομένων	σελ. 29
3.3 Διαδικασία - Συλλογή Ερευνητικών Δεδομένων	σελ. 33
4. Αποτελέσματα	σελ. 35
4.1 Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία	σελ. 35
4.2 Παραγοντική Ανάλυση – Ανάλυση Αξιοπιστίας Ερωτηματολογίων	σελ. 37
4.2.1 Το ερωτηματολόγιο για τη Διαταραχή Μετατραυματικού Άγχους	σελ. 38

4.2.2 Το ερωτηματολόγιο για τη Μετατραυματική Ανάπτυξη ..σελ.	39
4.3 Έλεγχος Υποθέσεων και Στατιστικές Αναλύσεις ..σελ.	40
4.3.1 Αναλύσεις διακύμανσης για το μετατραυματικό άγχος και τη μετατραυματική ανάπτυξη ..σελ.	40
4.3.2 Ο συντελεστής συσχέτισης Pearson ..σελ.	54
5. Συζήτηση ..σελ.	57
5.1 Ο σχολικός εκφοβισμός ..σελ.	57
5.2 Το μετατραυματικό άγχος και η μετατραυματική ανάπτυξη των θυμάτων του σχολικού εκφοβισμού ..σελ.	58
5.3 Περιορισμοί της έρευνας ..σελ.	66
6. Προτάσεις ..σελ.	67
Βιβλιογραφία ..σελ.	69
Παράρτημα Α ..σελ.	74
Παράρτημα Β ..σελ.	83

Εισαγωγή

Ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί αναμφισβήτητα ένα από τα σημαντικότερα και πολύ συχνά ζητήματα που έχει να αντιμετωπίσει η εκάστοτε σχολική κοινότητα. Τα ερευνητικά δεδομένα που παρουσιάζονται από τις Κωνσταντίνου & Κασάπη (2012) αναφέρουν ότι το 10-15% των μαθητών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης πέφτουν θύματα σχολικού εκφοβισμού τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα. Η Sapouna (2008) στην έρευνα που εκπόνησε βρήκε το 8,2% των μαθητών να είναι θύματα σχολικού εκφοβισμού, το 5,8% να είναι θύτες και το 1,1% να είναι παράλληλα θύτες και θύματα.

Οι σοβαρές επιπτώσεις του σχολικού εκφοβισμού είναι πλέον παραδεκτές από τις σύγχρονες κοινωνίες. Μάλιστα, το φαινόμενο αυτό αναφέρεται να καταπατά τα ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά και να επηρεάζει τη στάση της κοινωνίας απέναντι στα φαινόμενα βίας (Ψάλτη & Κασάπη, 2012). Πολλές είναι οι έρευνες που έχουν διερευνήσει τις αρνητικές συνέπειες του σχολικού εκφοβισμού, με τα δεδομένα που προκύπτουν να αναδεικνύουν τις σοβαρές επιπτώσεις του φαινομένου στην υγεία του ατόμου (Graham, 2006 όπως αναφέρεται στο Rudolph, Troop-Gordon, Hessel & Schmidt, 2011; Hawker & Boulton, 2000 όπως αναφέρεται στο Rudolph et al., 2011). Ακόμη, οι εκφοβιστικές εμπειρίες μπορεί να οδηγήσουν στην εμφάνιση συμπεριφορικών και συναισθηματικών προβλημάτων, τα οποία είναι πιθανό να έχουν αξιοσημείωτη διάρκεια (Rudolph et al., 2011).

Παραμένοντας στις αρνητικές επιπτώσεις της θυματοποίησης, ερευνητές αναφέρονται στο φαινόμενο αυτό αναγνωρίζοντάς το ως ένα τραυματικό γεγονός για τα άτομα που το βιώνουν. Επομένως, η εμφάνιση συμπτωμάτων μετατραυματικού άγχους είναι πιθανό να παρατηρηθεί ως αποτέλεσμα εκφοβιστικών εμπειριών (Idsoe, Dyregrov & Idsoe, 2012). Το μετατραυματικό άγχος μπορεί να εκδηλωθεί μέσα από ποικίλα συμπτώματα, όπως αυτά της αναβίωσης της τραυματικής εμπειρίας ή της αποφυγής ερεθισμάτων που την υπενθυμίζουν, ενώ προκαλεί δυσκολίες σε διάφορους τομείς της ζωής του ατόμου. Τα συμπτώματα αυτά μπορεί να είναι εμφανή για διάστημα που διαρκεί από μερικούς μήνες μέχρι και αρκετά χρόνια (American Psychiatric Association, 2013).

Κάνοντας ένα βήμα πέρα από τις αρνητικές επιπτώσεις του σχολικού εκφοβισμού ως τραυματικής εμπειρίας, προκύπτει το ζήτημα των θετικών αλλαγών

που μπορεί να προκληθούν στα άτομα που έχουν βιώσει τέτοιου είδους εμπειρίες. Ειδικότερα, ποικίλα τραυματικά γεγονότα και εμπειρίες έχουν συνδεθεί σε σύγχρονες έρευνες και με την εμφάνιση θετικών αλλαγών στα άτομα που τις έχουν βιώσει. Οι αλλαγές αυτές παρατηρούνται σε διάφορους τομείς στη ζωή των ατόμων και αναφέρονται στη βιβλιογραφία με τον όρο «μετατραυματική ανάπτυξη» (Tedeschi & Calhoun, 2004). Η εμφάνιση αυτών των θετικών αλλαγών δεν αποκλείει, ωστόσο, την παράλληλη βίωση δυσάρεστων συναισθημάτων και άγχους (Jin, Xu & Liu, 2014). Παρ' ότι ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ένα τραυματικό γεγονός, μόνο μία μελέτη έχει μέχρι στιγμής πραγματοποιηθεί στοχεύοντας να συνδέσει το φαινόμενο αυτό με την εμφάνιση μετατραυματικής ανάπτυξης (Ratcliff, Lieberman, Miller & Pace, 2017).

Η παρούσα ερευνητική εργασία αποσκοπεί στη διερεύνηση και τη μελέτη της σύνδεσης των εμπειριών σχολικού εκφοβισμού με την εμφάνιση συμπτωμάτων μετατραυματικού άγχους, αλλά και την εμφάνιση μετατραυματικής ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, διερευνήθηκε κατά πόσο παρατηρούνται διαφορές στο μετατραυματικό άγχος και τη μετατραυματική ανάπτυξη των θυμάτων εκφοβισμού ανάλογα με τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει η εμπειρία θυματοποίησής τους. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι το φύλο τους, η ηλικία έναρξης του σχολικού εκφοβισμού, η διάρκεια και η συχνότητα της εκφοβιστικής εμπειρίας, η ηλικία, ο αριθμός και το φύλο των θυτών, η μορφή του εκφοβισμού και η επικοινωνία της εμπειρίας με κάποιον τρίτο.

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας (Κεφάλαιο 1) προσεγγίζονται εννοιολογικά οι όροι «σχολικός εκφοβισμός», «μετατραυματικό άγχος» και «μετατραυματική ανάπτυξη». Επιπλέον, με βάση τη σύγχρονη ελληνική, αλλά και διεθνή βιβλιογραφία, παρουσιάζονται ερευνητικά ευρήματα που αφορούν τη θέση του εκφοβισμού στην σύγχρονη κοινωνία, τις συνέπειές της, την εμφάνιση του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης μετά από τραυματικά γεγονότα σε διάφορους τομείς της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας, αλλά και τις σχέσεις που παρουσιάζουν μεταξύ τους οι παραπάνω όροι. Στο δεύτερο κεφάλαιο (Κεφάλαιο 2) παρουσιάζονται ο σκοπός και οι υποθέσεις που διατυπώθηκαν για την παρούσα ερευνητική εργασία.

Το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας (Κεφάλαιο 3) περιλαμβάνει τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στο δείγμα της έρευνας, τα

εργαλεία συλλογής των δεδομένων, καθώς και τη διαδικασία που ακολουθήθηκε για τη συλλογή των δεδομένων. Στο τέταρτο κεφάλαιο (Κεφάλαιο 4) παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε. Στο πέμπτο (Κεφάλαιο 5) βρίσκεται η συζήτηση, που αφορά την ερμηνεία και την ανάδειξη της σημασίας των αποτελεσμάτων, τη σχέση τους με τα ερευνητικά δεδομένα της σχετικής βιβλιογραφίας και τους περιορισμούς της παρούσας έρευνας. Τέλος, στο τελευταίο κεφάλαιο (Κεφάλαιο 6) διατυπώνονται προτάσεις που απευθύνονται στους ειδικούς ψυχικής υγείας, οι οποίες βασίζονται στα ευρήματα της έρευνας, αλλά και προτάσεις για τις περαιτέρω έρευνες που χρειάζεται να πραγματοποιηθούν.

Η χρησιμότητα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της παρούσας διπλωματικής εργασίας αφορά αρχικά τη μελέτη των συνεπειών του σχολικού εκφοβισμού. Ως συνέπεια μπορεί να θεωρηθεί το μετατραυματικό άγχος που μπορεί να παρουσιάσει το άτομο που θυματοποιείται, αλλά και η μετατραυματική ανάπτυξη που μπορεί να εμφανίσει σε ποικίλους τομείς της ζωής του. Άλλωστε, η μετατραυματική ανάπτυξη των θυμάτων σχολικού εκφοβισμού έχει μελετηθεί μέχρι στιγμής μόνο σε μία ερευνητική εργασία (Ratcliff et al., 2017), κάτι που αυξάνει τη σημασία της παρούσας έρευνας. Τα δεδομένα που προκύπτουν από την εργασία αυτή είναι χρήσιμα και για την πρακτική αξιοποίησή τους από τους ειδικούς ψυχικής υγείας. Ειδικότερα, οι ειδικοί αυτοί θα μπορούσαν στη δουλειά τους με άτομα που έχουν υπάρξει θύματα σχολικού εκφοβισμού να εστιάζουν όχι μόνο στα συμπτώματα μετατραυματικού άγχους που μπορεί να παρουσιάζουν, αλλά και στην ενίσχυση τομέων της ζωής, όπου θα μπορούσε να εμφανιστεί μετατραυματική ανάπτυξη.

1. Θεωρητική παρουσίαση εννοιών

1.1 Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού

Πολλές έρευνες έχουν διεξαχθεί τα τελευταία χρόνια σχετικά με το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού, το οποίο συναντάται πολύ συχνά στις σύγχρονες κοινωνίες. Ο σχολικός εκφοβισμός κάνει την εμφάνισή του ήδη από την προσχολική ηλικία, καθώς πολλά παιδιά πριν ακόμη φοιτήσουν στο δημοτικό σχολείο, δηλώνουν να έχουν προσωπικές εμπειρίες θυματοποίησης ή εκφοβισμού. Μάλιστα, τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν συχνότερη εκδήλωση του φαινομένου σε μικρότερες ηλικίες (Κασάπη & Λαλούμη-Βιδάλη, 2012. Olweus, 2009).

Για τον σχολικό εκφοβισμό έχουν δοθεί αρκετοί ορισμοί. Ο Olweus (1986, 1991 όπως αναφέρεται στο Olweus, 2009, σελ. 29) αναφέρει πως ο εκφοβισμός ή θυματοποίηση ορίζεται ως εξής: «ένας μαθητής γίνεται αντικείμενο εκφοβισμού ή θυματοποιείται όταν υποβάλλεται, κατ' επανάληψη και κατ' εξακολούθηση, σε αρνητικές ενέργειες από έναν ή περισσότερους άλλους μαθητές». Η αρνητική ενέργεια εμπεριέχει την έννοια της σκόπιμης πρόκλησης βλάβης και μπορεί να γίνει λεκτικά, με σωματική επαφή, με χειρονομίες, μέσω του κοινωνικού αποκλεισμού ενός ατόμου ή και μέσω της αγνόησης μιας επιθυμίας του. Επίσης, χαρακτηριστικό του σχολικού εκφοβισμού αποτελεί και η ύπαρξη διαφοράς στη δύναμη του θύτη με το θύμα, η οποία καθιστά το θύμα σε μειονεκτική θέση, τέτοια που δεν μπορεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του (Olweus, 2009).

Με τον ορισμό του Olweus (2009), που αναφέρθηκε παραπάνω συμφωνούν και οι Bacchini, Esposito και Affuso (2009), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι για να χαρακτηριστεί ένα γεγονός ως σχολικός εκφοβισμός, θα πρέπει να διακρίνεται η πρόθεση και η σκοπιμότητα ενός ατόμου να βλάψει κάποιο άλλο άτομο, να παρατηρείται επανάληψη της αρνητικής αυτής συμπεριφοράς, καθώς και να υπάρχει διαφορά ισχύος ανάμεσα στο θύτη και το θύμα. Όπως αναφέρει ο Smith (2012), οι κυριότερες μορφές με τις οποίες μπορεί να εκδηλωθεί ο σχολικός εκφοβισμός είναι οι εξής τέσσερις: α) ο σωματικός εκφοβισμός, ο οποίος αναφέρεται στη σωματική βία και την απόσπαση αντικειμένων που ανήκουν στο θύμα, β) ο λεκτικός εκφοβισμός, που αφορά τα κοροϊδευτικά σχόλια και τις απειλές γ) ο κοινωνικός αποκλεισμός και δ) ο έμμεσος εκφοβισμός, ο οποίος σχετίζεται με τη διάδοση φημών για το θύμα. Οι συγκεκριμένοι τρόποι έκφρασης του σχολικού εκφοβισμού

έρχονται σε συμφωνία και με τα λεγόμενα του Olweus (2009), όπως αυτά αναφέρθηκαν παραπάνω, κατά την απόδοση του φαινομένου.

Όσον αφορά τα άτομα που εμπλέκονται στα περιστατικά του σχολικού εκφοβισμού, αυτά μπορεί να έχουν ποικίλους ρόλους. Ειδικότερα, εκτός από τους θύτες και τα θύματα, υπάρχουν και οι παρατηρητές. Πρόκειται για τους μαθητές εκείνους, οι οποίοι παρευρίσκονται και παρατηρούν το περιστατικό, και υπάρχει η πιθανότητα είτε να παρέμβουν με κάποιον τρόπο για να το σταματήσουν είτε, αντίθετα, να παραμείνουν αμέτοχοι (Hawkins, Pepler & Craig, 2001). Μια ξεχωριστή κατηγορία εμπλεκόμενων ατόμων σε γεγονότα εκφοβισμού, αποτελούν τα άτομα τα οποία έχουν υπάρξει και θύτες και θύματα, όπως αναφέρεται από σχετικές έρευνες (Andreou, 2000, 2001. Smith, 2012).

Για τους ρόλους των μαθητών στα περιστατικά σχολικού εκφοβισμού μίλησαν και οι Salmivalli, Huttunen και Lagerspetz (1997 όπως αναφέρεται στο Ψάλη, 2012). Συγκεκριμένα, έκαναν λόγο για την ύπαρξη του δράστη, του οπαδού του, που ενεργεί όπως του υποδεικνύει ο πρώτος, καθώς και του ενεργού και του παθητικού υποστηρικτή του εκφοβισμού. Στην αντίθετη παράταξη, υπάρχουν οι ρόλοι του θύματος, αλλά και του ενεργού και του παθητικού υπερασπιστή του ατόμου που εκφοβίζεται. Η διαφορά ανάμεσα στους ενεργούς και τους παθητικούς ρόλους που αναφέρθηκαν είναι ότι οι πρώτοι ενεργούν για την υπεράσπιση του θύτη ή του θύματος, ενώ οι δεύτεροι τους υποστηρίζουν χωρίς όμως να δρουν ενεργά. Τέλος, πολλές φορές υπάρχουν και μαθητές που λειτουργούν ως αμέτοχοι θεατές.

Σύμφωνα με τις Κωνσταντίνου και Κασάπη (2012), η διάρκεια θυματοποίησης των παιδιών στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι μικρή, καθώς στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν ξεπερνά τις μία με δύο εβδομάδες. Ωστόσο, ο Olweus (2009) επισημαίνει πως τα ατομικά χαρακτηριστικά και οι παράγοντες που κάνουν κάποιο άτομο να είναι θύτης ή θύμα μπορούν να δώσουν αρκετά μεγάλη διάρκεια στη συμμετοχή σε περιστατικά εκφοβισμού, η οποία μπορεί να φτάσει και αρκετά χρόνια. Οι λόγοι για τους οποίους τα θύματα πιστεύουν ότι εκφοβίζονται είναι κυρίως το φύλο, η υψηλή σχολική επίδοση ή η διαφορετική τους προέλευση ή γλώσσα (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012).

1.2 Αίτια και χαρακτηριστικά του σχολικού εκφοβισμού

Προσπαθώντας να προσδιορίσουμε τα αίτια του σχολικού εκφοβισμού, θα πρέπει να αναφερθούμε σε ποικίλους διαφορετικούς παράγοντες που επηρεάζουν την εμφάνισή του. Κατ' αρχάς, σε κοινωνικό επίπεδο, μεγάλης σημασίας κρίνεται ο τρόπος αντιμετώπισης της βίας από την εκάστοτε κοινωνία, αλλά και ο τρόπος που απεικονίζεται αυτή από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, καθώς επίσης και τα φαινόμενα κατάχρησης της εξουσίας (Smith, 2012). Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν, αλλά και ο βαθμός στον οποίο τα άτομα νιώθουν ασφαλή στην περιοχή που διαμένουν, με γνώμονα τα επεισόδια βίας που μπορεί να σημειώνονται εκεί, είναι επίσης πολύ σημαντικοί παράγοντες (Smith, 2012. Ψάλτη, 2012).

Τα ερευνητικά δεδομένα που παρουσιάζουν οι Bacchini et al. (2009), αναδεικνύουν, επίσης, τη σημασία του περιβάλλοντος στο οποίο ζουν τα άτομα, σχετικά με τα γεγονότα του σχολικού εκφοβισμού και το ρόλο που έχουν σε αυτά. Συγκεκριμένα, αναφέρουν ότι τα άτομα που έχουν υπάρξει θύτες ή έχουν βιώσει το σχολικό εκφοβισμό και ως θύτες και ως θύματα, φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη έκθεση και εμπειρία σε περιστατικά βίας στο περιβάλλον τους, σε σχέση με τα θύματα ή τα άτομα που δεν έχουν εμπλακεί καθόλου σε γεγονότα σχολικού εκφοβισμού.

Όσον αφορά το σχολικό πλαίσιο, μεγάλο ρόλο στην εμφάνιση γεγονότων σχολικού εκφοβισμού παίζουν παράγοντες, όπως το κλίμα που επικρατεί εκεί, οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μαθητών και των εκπαιδευτικών, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα διάφορα επεισόδια βίας που μπορεί να σημειώνονται στο σχολικό περιβάλλον. Άλλοι παράγοντες που σχετίζονται με το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού είναι οι σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ των μελών της εκάστοτε οικογένειας, οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των συνομηλίκων, οι στάσεις που κυριαρχούν στις ομάδες των συνομηλίκων, αλλά και διάφορα ατομικά χαρακτηριστικά και χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των ατόμων (Smith, 2012. Ψάλτη, 2012).

Στην προσπάθεια προσδιορισμού συγκεκριμένων παραγόντων οι οποίοι μπορεί να παίζουν ρόλο στην εμφάνιση του σχολικού εκφοβισμού, η έρευνα μιλά για τη σημασία που έχει πολλές φορές το να ανήκουν τα άτομα σε κάποια συγκεκριμένη

ομάδα. Οι προκαταλήψεις που μπορεί να υπάρχουν για κάποιες ομάδες μπορεί να παίξουν μεγαλύτερο ρόλο από τα ατομικά χαρακτηριστικά στην εκδήλωση φαινομένων εκφοβισμού και θυματοποίησης. Τέτοιες ομάδες μπορεί να είναι μειονοτικές ή περιθωριοποιημένες και να σχετίζονται με το φύλο, τη φυλή ή τη θρησκεία (Smith, 2012). Αντιθέτως μεγάλη είναι η σημασία των θετικών σχέσεων με τους συνομηλίκους για τη μειωμένη εμφάνιση του εκφοβισμού, όπως ανέφεραν οι Andreou, Vlachou και Didaskalou (2005), εστιάζοντας κυρίως στην αίσθηση του ανήκειν που μπορεί να αναπτυχθεί στην ομάδα των συνομηλίκων.

Πολλές είναι οι έρευνες που αναφέρονται και στον παράγοντα του φύλου στα φαινόμενα του σχολικού εκφοβισμού. Δεδομένα μελετών αναδεικνύουν ότι τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια δείχνουν να αντιλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο την έννοια του φαινομένου (Smith, 2012). Ωστόσο, οι έρευνες δείχνουν τα αγόρια να συμμετέχουν περισσότερο σε γεγονότα εκφοβισμού ως θύτες (Andreou & Bonoti, 2010. Olweus, 2009. Sapouna, 2008), αλλά και ως θύματα (Andreou & Bonoti, 2010), σε σχέση με τα κορίτσια. Επιπλέον, τα αγόρια φαίνεται να επιλέγουν ως θύτες τις άμεσες και σωματικές μορφές εκφοβισμού σε μεγαλύτερο βαθμό από τα κορίτσια, ενώ τα τελευταία χρησιμοποιούν πιο πολύ έμμεσες μορφές που έχουν να κάνουν με τις σχέσεις, όπως είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός (Andreou, Vlachou & Didaskalou, 2005. Olweus, 2009. Smith, 2012). Τέλος, αξιοσημείωτα είναι τα ευρήματα που δείχνουν τα αγόρια να εκτίθενται ως θύματα στον έμμεσο ή το λεκτικό σχολικό εκφοβισμό σε παρόμοια ποσοστά με τα κορίτσια (Andreou & Bonoti, 2010. Olweus, 2009), έχοντας, ωστόσο, μεγαλύτερα ποσοστά θυματοποίησης με άμεση, σωματική μορφή από αυτά (Olweus, 2009. Sapouna, 2008).

Διερευνώντας τον παράγοντα της ηλικίας, ερευνητικά αποτελέσματα αναδεικνύουν ως επικρατούσα μορφή εκφοβισμού στην προσχολική ηλικία τον κοινωνικό αποκλεισμό (Κασάπη & Λαλούμη-Βιδάλη, 2012). Ανάμεσα στα παιδιά που φοιτούν στο δημοτικό σχολείο, συχνότερες μορφές εκδήλωσης του σχολικού εκφοβισμού αποτελούν ο λεκτικός εκφοβισμός, οι διακρίσεις λόγω καταγωγής και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Τέλος, στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ο σχολικός εκφοβισμός εμφανίζεται κυρίως μέσω δύο μορφών λεκτικού εκφοβισμού, της κοροϊδίας και της σεξουαλικής παρενόχλησης (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012).

Πολλοί ερευνητές εστιάζουν σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία παρουσιάζουν οι συμμετέχοντες σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού, συσχετίζοντάς τα με το ρόλο τους σε αυτά τα περιστατικά. Επομένως, τα άτομα που μπορούν κάθε φορά να πάρουν το ρόλο του θύτη ή του θύματος ποικίλουν. Συγκεκριμένα, ερευνητικά δεδομένα αναδεικνύουν συχνότερα τα αγόρια ως θύτες, ενώ τα κορίτσια γίνονται συνήθως θύτες κοριτσιών. Συνήθως, οι θύτες είναι στην ίδια περίπου ηλικία με το θύμα, δρουν μόνοι τους ή σε μικρές ομάδες, έχουν χαμηλές σχολικές επιδόσεις και δεν συμπεριφέρονται καλά στους συμμαθητές τους (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012). Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Olweus (2009), τα θύματα σχολικού εκφοβισμού που προέρχονται από μικρότερες τάξεις εκφοβίζονται πολλές φορές και από μεγαλύτερα παιδιά. Αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί ίσως από την υπερίσχυση σε δύναμη των μεγαλύτερων παιδιών.

Σύμφωνα με τον Olweus (2009), τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού είναι συνήθως αγχώδη και επιφυλακτικά άτομα, ευαίσθητα και ήσυχα, τα οποία αναδεικνύουν μια παθητική στάση, κάνοντας τους θύτες να καταλάβουν ότι δεν θα ανταποδώσουν την επιθετική συμπεριφορά. Ωστόσο, σπανιότερα, τα θύματα μπορεί να έχουν συμπεριφορά αγχώδη και επιθετική που προκαλεί εκνευρισμό στους γύρω τους, προκαλώντας με αυτόν τον τρόπο τους θύτες να τους επιτεθούν. Όσον αφορά τους θύτες, είναι επιθετικοί, παρορμητικοί και επιδιώκουν να είναι κυρίαρχοι των γύρω τους. Επίσης, χαρακτηρίζονται συνήθως από μεγαλύτερη σωματική δύναμη σε σχέση με τους συνομηλίκους τους, ενώ δεν διακρίνονται από υψηλά επίπεδα ενσυναίσθησης (Olweus, 2009).

Ως προς τις σχέσεις με τους συνομηλίκους, τα άτομα που έχουν υπάρξει θύματα σχολικού εκφοβισμού έχουν, όπως αναφέρουν οι Bacchini et al. (2009), περισσότερο αρνητικές αντιλήψεις σχετικά με τις σχέσεις τους με παιδιά ή εφήβους της ηλικίας τους. Αντιθέτως, οι θύτες φαίνονται να έχουν πιο θετικές αντιλήψεις, κάτι που συνδέεται ίσως με την αδυναμία τους να συνειδητοποιήσουν τις συνέπειες της εκφοβιστικής συμπεριφοράς τους στους συνομηλίκους τους. Όσον αφορά τις σχέσεις με τους εκπαιδευτικούς, τις πιο αρνητικές αντιλήψεις έχουν οι θύτες (Bacchini, Esposito & Affuso, 2009).

Σε αντίθεση, ίσως, με τους Bacchini et al. (2009), τα ερευνητικά δεδομένα που παρουσιάζονται από την Andreou (2001), δείχνει τη θυματοποίηση των αγοριών να σχετίζεται με την αναζήτηση της κοινωνικής υποστήριξης από την ομάδα των

συνομηλίκων. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι από την ίδια μελέτη προκύπτει η συσχέτιση της θυματοποίησης με τα χαμηλά επίπεδα κοινωνικής αποδοχής και ακαδημαϊκής επίδοσης και την αντίληψη για μειωμένη προσωπική αξία των θυμάτων. Ιδιαίτερα για τα αγόρια, τονίζεται η μειωμένη ικανότητα επίλυσης προβλημάτων και διαχείρισης δύσκολων καταστάσεων. Οι διαφορές που παρουσιάζονται ανάμεσα στα δύο φύλα εξηγούνται ίσως από τις διαφορές στους στις κοινωνικές δεξιότητες (Andreou, 2001).

Σύμφωνα με τον Smith (2012), το γεγονός ότι τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού χαρακτηρίζονται από κάποιου είδους αβοηθησία, καθιστά αναγκαία την παροχή βοήθειας από εκείνους που γνωρίζουν ή τυγχάνουν να είναι μάρτυρες των γεγονότων σχολικού εκφοβισμού. Αυτό, άλλωστε, υπαγορεύεται από τα δημοκρατικά δικαιώματα του ατόμου (Smith, 2012), ιδιαιτέρως αν σκεφτεί κανείς ότι ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Ψάλλη & Κασάπη, 2012).

Επιπλέον, η εμφάνιση του σχολικού εκφοβισμού συνδέεται και με ορισμένες αντιλήψεις των παιδιών για την αυτό-αποτελεσματικότητά τους. Συγκεκριμένα, η αντίληψη της αυτό-αποτελεσματικότητας στην επιθετικότητα μπορεί να συνδέεται με την εμφάνιση σχολικού εκφοβισμού και θυματοποίησης. Αντιθέτως, τα παιδιά που θεωρούν τον εαυτό τους αποτελεσματικό στην επιχειρηματολογία και την παρέμβαση για την επίλυση καταστάσεων εκφοβισμού, είναι λιγότερο πιθανό να προκαλέσουν τέτοιου είδους γεγονότα (Andreou et al., 2005).

Αξια αναφοράς κρίνεται και η αντίδραση των μαθητών που τυχαίνει να παρευρίσκονται ή να γνωρίζουν για περιστατικά σχολικού εκφοβισμού. Συγκεκριμένα, οι μισοί περίπου από αυτούς προσπαθούν να βοηθήσουν το μαθητή που πέφτει θύμα, ενώ 10-12% των μαθητών παραμένουν αμέτοχοι. Τα συναισθήματα που κυριαρχούν μεταξύ των παρατηρητών είναι ο οίκτος και η συμπόνια για το θύμα, ενώ υπάρχουν και οι μαθητές που δεν αναφέρουν κάποιο συναίσθημα για τα παιδιά που εκφοβίζονται (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012).

Εκτός από τους θύτες, τα θύματα και τους παρατηρητές, υπάρχουν και περιπτώσεις μαθητών οι οποίοι έχουν υποστεί εκφοβισμό, αλλά και έχουν εκφοβίσει οι ίδιοι (θύτες/θύματα). Η ομάδα αυτή παρουσιάζει ως χαρακτηριστικό της ότι δεν απολαμβάνει υψηλά επίπεδα κοινωνικής αποδοχής, ενώ παρουσιάζει μειωμένη

ικανότητα στην επίλυση προβλημάτων και χαμηλή αυτοεκτίμηση (Andreou, 2000, 2001). Δεδομένης της μειωμένης κοινωνικής της αποδοχής, η ομάδα αυτή δείχνει να έχει δικό της τρόπο αντιμετώπισης των διαφωνιών μεταξύ συνομηλίκων, ο οποίος βασίζεται τόσο σε εξωτερικευμένες όσο και σε εσωτερικευμένες συμπεριφορές (Andreou, 2001).

Οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί αναδεικνύουν τη σημασία της κοινοποίησης από μεριάς του θύματος της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού, προκειμένου να μειωθεί ή και να σταματήσει το φαινόμενο. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε πως όταν τα θύματα μιλούσαν σε κάποιον για τον εκφοβισμό που υφίσταντο, ήταν πιο πιθανό να σταματήσει το φαινόμενο σε σχέση με τα θύματα εκείνα που δεν μοιράζονταν με κάποιον την εμπειρία τους αυτή. Πολύ σημαντική θεωρείται, επίσης, και η αναφορά των γεγονότων εκφοβισμού στους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι και έχουν τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τέτοιου είδους περιστατικά (Smith, 2012).

Παρά τη μεγάλη σημασία της κοινοποίησης των περιστατικών σχολικού εκφοβισμού στους εκπαιδευτικούς, τα ερευνητικά δεδομένα δεν είναι ενθαρρυντικά για τους μαθητές που μοιράζονται τις εμπειρίες θυματοποίησής τους. Συγκεκριμένα, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση το 34,5% των μαθητών απευθύνονται σε κάποιον εκπαιδευτικό για να τους βοηθήσει, ενώ στη δευτεροβάθμια το ποσοστό αυτό πέφτει στο 12% των μαθητών (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012).

Εκτός από τους εκπαιδευτικούς, τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού μοιράζονται τις εμπειρίες της θυματοποίησής τους και με άλλα άτομα. Ειδικότερα, περίπου τα μισά από τα θύματα μιλούν για τις εμπειρίες αυτές σε φίλους τους, ενώ τα μικρότερα παιδιά απευθύνονται επίσης στους γονείς ή και στα αδέρφια τους. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι ένας στους πέντε μαθητές από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και ένας στους τέσσερις μαθητές από τη δευτεροβάθμια δεν μιλούν για τις εμπειρίες εκφοβισμού σε κανέναν. Τα μεγαλύτερα ποσοστά μαθητών που αποκαλύπτουν τη θυματοποίησή τους σε κάποιον ενήλικα ανήκουν στην προσχολική ηλικία, αφού πάνω από το 65% των παιδιών αυτών μιλά σε κάποιον εκπαιδευτικό και περισσότερο από το 50% σε κάποιον γονέα. Με βάση το φύλο των θυμάτων, τα κορίτσια δείχνουν να εμπιστεύονται περισσότερο τους φίλους τους και τους γονείς, ενώ τα αγόρια μιλούν συχνότερα σε κάποιον ενήλικα στο σχολείο, ο οποίος δεν είναι εκπαιδευτικός, ή και σε κανέναν (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012).

Όσον αφορά τους θύτες, τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν τους μαθητές του δημοτικού να μοιράζονται την εκφοβιστική συμπεριφορά τους με φίλους, με γονείς ή σε κανέναν. Οι μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης επιλέγουν να μιλήσουν για την συμπεριφορά τους ως θύτες κυρίως στα αδέρφια τους ή σε φίλους, με έναν στους τρεις από τους θύτες να αποσιωπά εντελώς τα γεγονότα αυτά (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012).

1.3 Οι αρνητικές συνέπειες του σχολικού εκφοβισμού

Μέχρι πριν από μερικά χρόνια, ο εκφοβισμός μεταξύ των παιδιών ή των εφήβων θεωρούνταν ως ένα φαινόμενο φυσιολογικό για την ανάπτυξή τους. Επιπλέον, δεν δινόταν η απαραίτητη σημασία στις σοβαρές επιπτώσεις που μπορεί να είχαν οι εμπλεκόμενοι σε γεγονότα εκφοβισμού, αλλά, αντιθέτως τονιζόταν η συμβολή του φαινομένου στη διαμόρφωση ενός ισχυρότερου χαρακτήρα (Ψάλτη & Κασάπη, 2012). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Rigby (2007 όπως αναφέρεται στο Ψάλτη & Κασάπη, 2012), οι αρνητικές συνέπειες του σχολικού εκφοβισμού αφορούν και παρατηρούνται τόσο στους θύτες και τα θύματα όσο και στους θεατές γεγονότων που σχετίζονται με το φαινόμενο αυτό. Οι συνέπειες αυτές, κυρίως για τα θύματα, επηρεάζονται από παράγοντες όπως είναι ο αριθμός των θυτών, ο λόγος για τον οποίο εκφοβίζονται, η συχνότητα, αλλά και η διάρκεια των περιστατικών σχολικού εκφοβισμού (Rigby, 2003).

Κατ' αρχάς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η θυματοποίηση των παιδιών από τους συνομηλίκους τους έχει τονιστεί από πολλούς ερευνητές τα τελευταία χρόνια ως παράγοντας που επηρεάζει αρνητικά την υγεία του ατόμου (Graham, 2006 όπως αναφέρεται στο Rudolph, Troop-Gordon, Hessel & Schmidt, 2011. Hawker & Boulton, 2000 όπως αναφέρεται στο Rudolph et al., 2011). Άλλωστε, το συνεχές άγχος με το οποίο ζουν τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού και η συχνά χαμηλή τους αυτοεκτίμηση είναι πολύ πιθανό να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στα άτομα αυτά, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις των θυμάτων που οδηγούνται με αυτόν τον τρόπο ακόμη και στην αυτοκτονία (Olweus, 2009).

Τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν πως τα παιδιά που υφίστανται κάποιας μορφής θυματοποίηση μπορεί να αντιδράσουν σε αυτή με διαφορετικούς τρόπους. Συγκεκριμένα, είναι δυνατό, αποδίδοντας τη θυματοποίηση σε κάποια προσωπική

τους έλλειψη, να νιώσουν αβοήθητα, να υποβιβάσουν την ατομική τους αξία και να παρουσιάσουν καταθλιπτικά συμπτώματα (Graham & Juvonen, 1998 όπως αναφέρεται στο Rudolph et al., 2011. Troop-Gordon & Ladd, 2005 όπως αναφέρεται στο Rudolph et al., 2011). Η αβοηθησία που μπορεί να βιώσουν τα παιδιά αυτά ενισχύεται, όπως τονίζει ο Rigby (2003) από την υπεροχή του θύτη σε δύναμη. Την χαμηλή αυτοεκτίμηση και την κατάθλιψη τονίζει ως συνέπειες του σχολικού εκφοβισμού και ο Smith (2012).

Σε αντίθετη περίπτωση, τα παιδιά μπορούν να αποδώσουν τη θυματοποίησή τους στην εχθρότητα των συνομηλίκων τους, νιώθοντας αδικημένα. Ως αποτέλεσμα, αναπτύσσουν επιθετικές συμπεριφορές, ώστε να ανταποδώσουν την εχθρότητα που δέχονται ή και να επαναπροσδιορίσουν τη θέση τους ανάμεσα στους συνομηλίκους τους (Mahady Wilton & Craig, 2000 όπως αναφέρεται στο Rudolph et al., 2011. Salmivalli, Karhunen, & Lagerspetz, 1996 όπως αναφέρεται στο Rudolph et al., 2011. Troop-Gordon & Ladd, 2005 όπως αναφέρεται στο Rudolph et al., 2011).

Η έρευνα που πραγματοποίησαν οι Rudolph, Troop-Gordon, Hessel και Schmidt (2011) παρουσιάζει την επίδραση των εμπειριών θυματοποίησης στην εμφάνιση συναισθηματικών και συμπεριφορικών δυσκολιών σε παιδιά σχολικής ηλικίας, οι οποίες μπορεί και να έχουν σημαντική διάρκεια. Επιπλέον, παράγοντες που αναφέρονται από τους ερευνητές αυτούς ότι συμβάλλουν αρνητικά στην ψυχική υγεία των παιδιών είναι η μικρή ηλικία βίωσης εμπειριών θυματοποίησης, αλλά και ο αυξανόμενος βαθμός των εμπειριών αυτών που αποκτούν τα παιδιά. Μάλιστα, υποστηρίζουν ότι ακόμη και τα παιδιά που έχουν υπάρξει θύματα, αλλά δεν συνεχίζουν να βιώνουν σχολικό εκφοβισμό σε αυξανόμενο βαθμό είναι πιθανό να εκδηλώσουν επιθετικές συμπεριφορές ή και καταθλιπτικά συμπτώματα (Rudolph et al., 2011).

Άλλες συνέπειες που μπορεί να παρουσιαστούν στα θύματα του σχολικού εκφοβισμού και αφορούν την ψυχολογική τους κατάσταση είναι τα συναισθήματα λύπης και φόβου, η αυξημένη ανησυχία και άγχος, αλλά και ο αυτοκτονικός ιδεασμός. Επίσης, μπορεί να παρατηρηθεί δυσαρέσκεια απέναντι στην επικοινωνία και τη συναναστροφή με το περιβάλλον, μοναχικότητα ή και απομόνωση. Εκτός από τα αποτελέσματα αυτά, εμφανή μπορεί να είναι και τα σωματικά ή και ψυχοσωματικά συμπτώματα που να οφείλονται σε αυτές τις εμπειρίες (Rigby, 2003).

Εστιάζοντας στις πιο μακροπρόθεσμες συνέπειες του φαινομένου στους θύτες των περιστατικών σχολικού εκφοβισμού, τονίζεται ότι εκείνοι έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες από τα υπόλοιπα παιδιά να παρουσιάσουν στο μέλλον επιθετικές και παραβατικές συμπεριφορές (Olweus, 2009).

1.4 Η έννοια του τραύματος και η διαταραχή μετατραυματικού άγχους

Το τραύμα σχετίζεται με τον τρόπο που συνδέεται ένα εξωτερικό γεγονός με τις επιπτώσεις του στον ψυχισμό του ατόμου που το βιώνει (Bohleber & Leuzinger-Bohleber, 2016). Οι Laplanche και Pontalis (1986, σελ. 503) ορίζουν ως τραύμα ένα «συμβάν της ζωής ενός ατόμου, το οποίο ορίζεται από την έντασή του, από την αδυναμία του ατόμου να το αντιμετωπίσει κατά τρόπο κατάλληλο και από τον συγκλονισμό και τις παθογόνες επιπτώσεις διάρκειάς που επιφέρει στην ψυχική του οργάνωση». Επομένως, οι διαστάσεις του τραύματος είναι τρεις: ένα εξωτερικό γεγονός, ο τρόπος που θα βιώσει το άτομο το γεγονός αυτό και οι επιπτώσεις από το βίωμα του γεγονότος, οι οποίες και μπορεί να είναι μεσοπρόθεσμες ή και μακροπρόθεσμες. Πρόκειται σαφώς για επιπτώσεις που ξεπερνούν αυτό που θα ονομάζαμε μια απλή ανάμνηση (Bohleber & Leuzinger-Bohleber, 2016).

Τα παιδιά και οι έφηβοι μπορεί να βιώσουν ποικίλα τραυματικά γεγονότα, όπως είναι οι διάφορες μορφές κακοποίησης ή βίας, η απώλεια και το πένθος, οι φυσικές καταστροφές ή και ο συνδυασμός κάποιων από αυτές τις εμπειρίες (Little, Akin-Little & Gutierrez, 2009). Η εμπειρία τέτοιων τραυματικών γεγονότων μπορεί να οδηγήσει στην εμφάνιση συμπτωμάτων μετατραυματικού άγχους.

Σύμφωνα με την Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρεία (American Psychiatric Association, 2013), για να μιλήσουμε για διαταραχή μετατραυματικού άγχους (posttraumatic stress disorder-PTSD), θα πρέπει τα άτομα είτε να έχουν άμεση εμπλοκή σε τραυματικά γεγονότα, είτε να έχουν υπάρξει μάρτυρες σε αυτά, είτε να έχουν πληροφορηθεί για τραυματικά γεγονότα που αφορούν πολύ κοντινά τους πρόσωπα. Το μετατραυματικό άγχος μπορεί να εκφραστεί με συμπτώματα αναβίωσης του τραυματικού γεγονότος, αποφυγής ερεθισμάτων που μπορεί να συνδέονται με το τραυματικό γεγονός, μεταβολής των σκέψεων και της διάθεσης του ατόμου, αλλά και εμφάνισης υπερδιέγερσης, τα οποία ακολουθούν την

μετατραυματική εμπειρία. Επιπλέον, η διαταραχή μετατραυματικού άγχους μπορεί να εμφανιστεί με σοβαρότερα ή διαρκέστερα συμπτώματα, εάν το τραυματικό γεγονός έχει διαπροσωπικό χαρακτήρα και προκαλείται με πρόθεση (American Psychiatric Association, 2013).

Η Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρεία (2013) τονίζει ότι τα συμπτώματα μετατραυματικού άγχους μπορεί να εμφανιστούν μέσα στους τρεις πρώτους μήνες μετά την εμπειρία του τραυματικού γεγονότος. Ωστόσο, είναι δυνατόν να εκδηλωθούν και έπειτα από αρκετούς μήνες ή και χρόνια. Επιπλέον, η διάρκεια βίωσης των συμπτωμάτων μπορεί να είναι διαφορετική από άτομο σε άτομο, με τους μισούς περίπου ενήλικες να τα ξεπερνούν μέσα σε τρεις μήνες. Υπάρχουν, βέβαια, και άτομα που βιώνουν τα συμπτώματα αυτά για περισσότερο από 12 μήνες ή και, μερικές φορές, για περισσότερα από 50 χρόνια. Πιθανή είναι και η επανεμφάνιση των συμπτωμάτων, εάν κάποιο γεγονός υπενθυμίσει στο άτομο το τραυματικό γεγονός που είχε βιώσει, ή και εάν παρουσιαστούν δύσκολες καταστάσεις ή νέα τραυματικά γεγονότα. Αξίζει να αναφερθεί ότι το κυρίαρχο είδος των συμπτωμάτων μετατραυματικού άγχους που εμφανίζει το άτομο διαφέρει ανάλογα με την ηλικία του (American Psychiatric Association, 2013).

Ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η εμπειρία ενός τραυματικού γεγονότος δεν συνοδεύεται απαραίτητα από μετατραυματικά συμπτώματα (Little et al., 2009). Σε συμφωνία με την άποψη αυτή, η Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρεία (2013) αναφέρεται στους παράγοντες κινδύνου και στους προστατευτικούς παράγοντες που σχετίζονται με τις πιθανότητες εμφάνισης της διαταραχής μετατραυματικού άγχους, αλλά και τη σοβαρότητα των συμπτωμάτων. Οι παράγοντες αυτοί αφορούν το διάστημα πριν την τραυματική εμπειρία, κατά τη διάρκεια της εμπειρίας, αλλά και το διάστημα μετά την εμπειρία αυτή, ενώ είναι ιδιοσυγκρασιακοί, περιβαλλοντικοί, και γενετικοί (American Psychiatric Association, 2013). Αναφορικά με τη σχέση που μπορεί να έχει το φύλο των ατόμων με την παρουσίαση της διαταραχής μετατραυματικού άγχους, αναφέρεται ότι οι γυναίκες είναι περισσότερο πιθανό να εμφανίσουν τη διαταραχή αυτή (American Psychiatric Association, 2013. Jin, Xu & Liu, 2014) και μάλιστα σε μεγαλύτερη διάρκεια σε σχέση με τους άντρες (American Psychiatric Association, 2013).

Ιδιαίτερα σημαντικές παρουσιάζονται από την Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρεία (2013) οι επιπτώσεις της διαταραχής μετατραυματικού άγχους στα άτομα

που διαγιγνώσκονται με αυτή. Πιο συγκεκριμένα η διαταραχή έχει συνδεθεί με την εμφάνιση αυτοκτονικού ιδεασμού, αλλά και με απόπειρες αυτοκτονίας. Επιπλέον, υπάρχει συσχέτιση της διαταραχής αυτής με δυσκολίες στον κοινωνικό, τον διαπροσωπικό, τον εκπαιδευτικό και τον επαγγελματικό τομέα, καθώς και με προβλήματα υγείας. Τέλος, τα άτομα που διαγιγνώσκονται με διαταραχή μετατραυματικού άγχους έχουν 80% περισσότερες πιθανότητες να διαγνωστούν και με κάποια ακόμη ψυχική διαταραχή, όπως η καταθλιπτική, η διπολική ή η αγχωτική διαταραχή, καθώς και να κάνουν χρήση ουσιών (American Psychiatric Association, 2013).

Όσον αφορά τις καταστάσεις βίωσης τραυματικών γεγονότων που δεν συνοδεύονται από συμπτώματα μετατραυματικού στρες, ερευνητικά δεδομένα αναφέρονται στα χαρακτηριστικά και τους παράγοντες που συμβάλλουν στην ανθεκτικότητα ορισμένων ατόμων. Σύμφωνα με τους Ai και Park (2005), ένας από τους προστατευτικούς παράγοντες απέναντι στο μετατραυματικό στρες είναι οι θετικές στάσεις του ατόμου απέναντι στη ζωή και το μέλλον του.

1.5 Ο σχολικός εκφοβισμός ως τραυματική εμπειρία

Η εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού έχει αναγνωριστεί ως τραυματική εμπειρία από την σύγχρονη βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα, τα ερευνητικά δεδομένα που προκύπτουν από πολλές μελέτες αναφέρονται στη σχέση που φαίνεται να υπάρχει μεταξύ του σχολικού εκφοβισμού και της εμφάνισης συμπτωμάτων μετατραυματικού στρες, θεωρώντας το φαινόμενο αυτό ως ένα τραύμα για τα άτομα που θυματοποιούνται (Carney, 2008. Idsoe et al., 2012). Μάλιστα, το ένα τρίτο των θυμάτων σχολικού εκφοβισμού, φαίνεται να παρουσιάζει τέτοιου είδους συμπτώματα, όπως βρέθηκε σε σχετική έρευνα (Idsoe et al., 2012). Αξιοσημείωτη είναι η διαπίστωση του Rivers (2004 όπως αναφέρεται στο Idsoe et al., 2012) ότι ένα σημαντικό ποσοστό των θυμάτων σχολικού εκφοβισμού βιώνει συμπτώματα μετατραυματικού στρες αρκετό καιρό μετά την αποφοίτησή τους από το σχολείο. Στο σχολικό εκφοβισμό ως μια τραυματική εμπειρία αναφέρθηκαν οι Nilsson, Gustafsson και Svedin (2012) βασισμένοι σε έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια. Οι ίδιοι, μάλιστα, υποστηρίζουν ότι τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού είναι πιθανό να βιώσουν και άλλα τραύματα, λόγω παραγόντων

κινδύνου που εντοπίζονται στο περιβάλλον τους και λειτουργούν ενισχυτικά σε τέτοια βιώματα.

Άξια αναφοράς είναι τα ευρήματα που συσχετίζουν το ρόλο των ατόμων στα φαινόμενα του σχολικού εκφοβισμού με τη βίωση των εμπειριών αυτών ως τραυματικές. Συγκεκριμένα, ο Carney (2008) υποστηρίζει ότι η τραυματική επιρροή των γεγονότων σχολικού εκφοβισμού συναντάται σε όλους τους πιθανούς συμμετέχοντες: τους θύτες, τα θύματα, τους θύτες/θύματα αλλά και τους παρατηρητές. Ωστόσο, ως περισσότερο τραυματισμένα αναφέρονται από άλλους ερευνητές (Idsoe et al., 2012) τα άτομα που εμπλέκονται σε γεγονότα σχολικού εκφοβισμού με το διπλό ρόλο των θυτών/θυμάτων.

Αναφορικά με το φύλο, τα κορίτσια παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα συμπτωμάτων μετατραυματικού στρες (Idsoe et al., 2012). Με το εύρημα αυτό συμφωνεί εν μέρει και ο Carney (2008), ο οποίος αναφέρει υψηλότερα ποσοστά κοριτσιών να παρουσιάζουν μετατραυματικά συμπτώματα αποφυγής.

Οι ερευνητές μιλούν επίσης για τη σημασία της ηλικίας στη βίωση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού ως τραυματικής εμπειρίας κατά τα σχολικά χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά και οι έφηβοι βρίσκονται τότε σε μια περίοδο γνωστικής, ψυχολογικής και συναισθηματικής ανάπτυξης, αλλά και ανάπτυξης ποικίλων δεξιοτήτων. Η ανάπτυξη αυτή φαίνεται ότι μπορεί να επηρεαστεί αρνητικά από τη βίωση εμπειριών σχολικού εκφοβισμού (Idsoe et al., 2012). Ωστόσο, ερευνητικά δεδομένα αναδεικνύουν την εκδήλωση ηπιότερων συμπτωμάτων μετατραυματικού άγχους σε μεγαλύτερα παιδιά, τα οποία διαθέτουν μηχανισμούς που βοηθούν στη διαχείριση τραυματικών γεγονότων και των επιπτώσεών τους (McKenney et al., 2005 όπως αναφέρεται στο Albuquerque & Williams, 2015).

Η σοβαρότητα των συμπτωμάτων μετατραυματικού άγχους που μπορεί να εκδηλωθούν εξαρτάται και από τα δυσάρεστα συναισθήματα που μπορεί να νιώσει το άτομο μετά την εκφοβιστική εμπειρία. Αυτό σημαίνει ότι όσο μεγαλύτερη δυσφορία προκαλεί η τραυματική εμπειρία στο άτομο τόσο σοβαρότερα συμπτώματα θα εκδηλώσει (Albuquerque & Williams, 2015). Όσον αφορά τον τρόπο εκφοβισμού, ερευνητικά δεδομένα αναδεικνύουν μια συσχέτιση ανάμεσα στο μετατραυματικό άγχος και τον εκφοβισμό που πραγματοποιείται σε λεκτικό επίπεδο και σε επίπεδο διαπροσωπικών σχέσεων (Albuquerque & Williams, 2015).

Ένας άλλος παράγοντας που δείχνει να επηρεάζει την παρουσία τραυματικών συμπτωμάτων, σύμφωνα με τους Idsoe, Dyregrov και Idsoe (2012) και τον Carney (2008) είναι η συχνότητα βίωσης εμπειριών σχολικού εκφοβισμού, αφού η μεγαλύτερη συχνότητα φαίνεται να συνδέεται με περισσότερα συμπτώματα. Ακόμη, η διάρκεια της τραυματικής εμπειρίας συνδέεται με τη σοβαρότητα των συμπτωμάτων του μετατραυματικού άγχους, καθώς η μεγαλύτερη διάρκεια σχετίζεται και με σοβαρότερα συμπτώματα (Albuquerque & Williams, 2015).

1.6 Η μετατραυματική ανάπτυξη

Ήδη από έργα της αρχαιότητας έχει παρατηρηθεί ως ιδέα η εμφάνιση θετικών αλλαγών σαν αποτέλεσμα δύσκολων καταστάσεων που οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν στη ζωή και τραυματικών εμπειριών που μπορεί να βιώνουν (Saakvitne, Tennen, & Affleck, 1998 όπως αναφέρεται στο Calhoun & Tedeschi, 2006. Tedeschi & Calhoun, 1995 όπως αναφέρεται στο Calhoun & Tedeschi, 2006). Στη σύγχρονη εποχή, έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί, συστηματοποιώντας μια ιδέα που υπάρχει από πολύ παλιά, αναφέρονται στην έννοια της μετατραυματικής ανάπτυξης (posttraumatic growth) ως αποτέλεσμα της βίωσης μιας τραυματικής εμπειρίας. Η εστίαση των ερευνών στην ανάπτυξη αυτή σε καμία περίπτωση, ωστόσο, δεν αποσκοπεί στην υποτίμηση των αρνητικών συνεπειών που μπορεί αναμφισβήτητα να ακολουθήσουν τη βίωση ενός τραυματικού γεγονότος (Calhoun & Tedeschi, 2006).

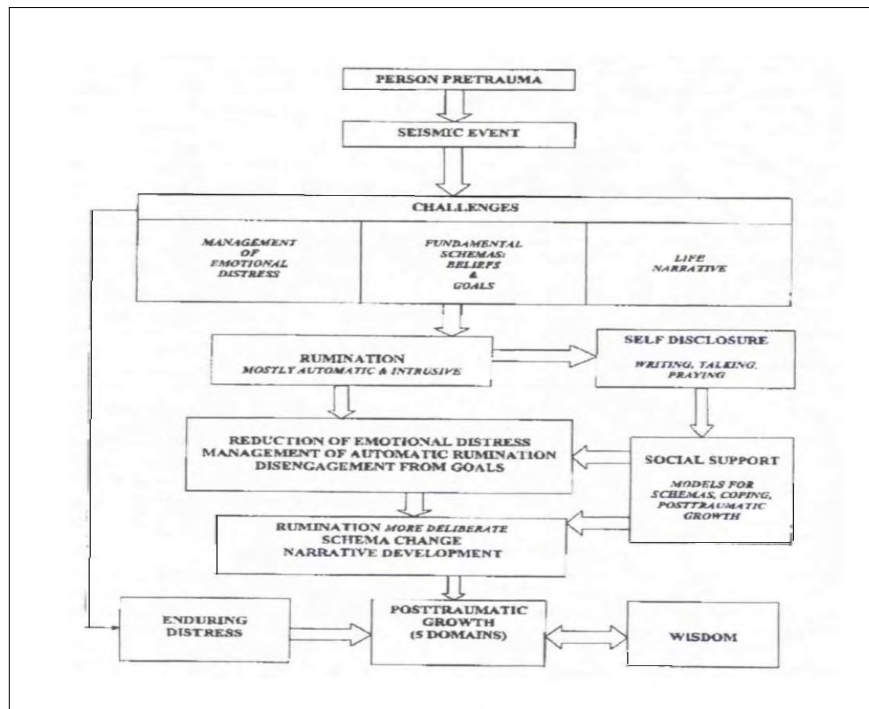
Ο όρος μετατραυματική ανάπτυξη «αναφέρεται στη θετική ψυχολογική αλλαγή που βιώνεται σαν αποτέλεσμα του αγώνα με πολύ δύσκολες καταστάσεις ζωής» (Calhoun & Tedeschi, 1999, 2001 όπως αναφέρεται στο Tedeschi & Calhoun, 2004, σελ. 1) Σύμφωνα με τους Tedeschi και Calhoun (2004), η μετατραυματική ανάπτυξη εμφανίζεται στο άτομο που έχει βιώσει ένα τραυματικό γεγονός, κατά την προσπάθειά του να το επεξεργαστεί και να προσαρμοστεί σε αυτό, βιώνοντας ταυτόχρονα την δυσφορία που μπορεί να του έχει προκαλέσει η τραυματική εμπειρία. Επιπλέον, με τη χρήση του όρου αυτού, τονίζεται ότι το άτομο που έχει βιώσει ένα τραυματικό γεγονός, κατάφερε όχι μόνο να αντέξει και να επιβιώσει από αυτό, αλλά και να επιτύχει σημαντικές θετικές αλλαγές σε κάποιους τομείς της ζωής του (Tedeschi & Calhoun, 2004).

Άλλοι ερευνητές (Ai & Park, 2005) αντιμετωπίζουν τη μετατραυματική ανάπτυξη ως μια εναλλακτική οπτική του τρόπου αντιμετώπισης της τραυματικής εμπειρίας. Βέβαια, η εμφάνισή της δεν εμποδίζει και την παράλληλη εμφάνιση αρνητικών επιπτώσεων και επιδράσεων στο άτομο, ως αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού. Όπως υποστηρίζουν οι Ai και Park (2005), η σημασία της έρευνας της ανάπτυξης που μπορεί να ακολουθήσει ένα τραυματικό γεγονός, στηρίζεται στην επίτευξη μιας πιο ολοκληρωμένης αντίληψης σχετικά με τους ανθρώπους που έχουν βιώσει τραυματικά γεγονότα, η οποία δεν θα στηρίζεται αποκλειστικά στις αρνητικές επιδράσεις των γεγονότων αυτών.

Στη μελέτη που πραγματοποίησαν οι Pat-Horenczyk και Brom (2007), παρουσιάστηκε μια ενδιαφέρουσα άποψη για την ανάπτυξη της έννοιας της μετατραυματικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τους ερευνητές, οι περισσότεροι άνθρωποι που έχουν κάποια τραυματική εμπειρία, έχουν τη δυνατότητα να την αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά νοσηματοδοτώντας το τραυματικό γεγονός και ενσωματώνοντάς το στις εμπειρίες τους. Το γεγονός της αποτελεσματικής επεξεργασίας των τραυματικών εμπειριών και της αποκατάστασης της λειτουργικότητας των τραυματισμένων ατόμων έδωσε την ευκαιρία για την ανάπτυξη της έννοιας της ανθεκτικότητας. Η ανθεκτικότητα παρουσιάζεται με την έννοια της ανάπτυξης ενός νέου τρόπου ζωής, ώστε να μπορέσει το άτομο να ζήσει λειτουργικά στη νέα του πραγματικότητα, όπως αυτή διαμορφώνεται μετά την βίωση της τραυματικής εμπειρίας (Walsh, 2002). Η αντίληψη της ανθεκτικότητας ως πορείας για αλλαγή, έδωσε χώρο στην εμφάνιση της έννοιας της μετατραυματικής ανάπτυξης, που εστιάζει ακριβώς στη θετική ανάπτυξη που μπορεί να πετύχει ένα τραυματισμένο άτομο (Pat-Horenczyk & Brom, 2007).

Οι Tedeschi και Calhoun (2004) μίλησαν και για τη διαδικασία εμφάνισης της μετατραυματικής ανάπτυξης, η οποία φαίνεται και στο σχήμα 1. Πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία αρχίζει με ένα γεγονός που βιώνεται από το άτομο ως τραυματική εμπειρία και επηρεάζει τον τρόπο που το άτομο αντιλαμβάνεται τον κόσμο. Έπειτα, πρέπει να τεθούν σε εφαρμογή στρατηγικές διαχείρισης των δύσκολων συναισθημάτων που βιώνονται, ενώ πραγματοποιείται και μία παράλληλη γνωστική διεργασία. Σημαντικά στοιχεία για την εμφάνιση μετατραυματικής ανάπτυξης είναι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου (όπως είναι η εξωστρέφεια ή το πόσο είναι κανείς ανοιχτός σε νέες εμπειρίες), ο βαθμός στον

οποίο θα επηρεαστεί το άτομο από το τραυματικό γεγονός, καθώς και η κοινωνική υποστήριξη που μπορεί να λάβει από το περιβάλλον του. Η μετατραυματική ανάπτυξη σχετίζεται με την εμφάνιση της έννοιας της σοφίας για τη ζωή, αλλά και τη διαφοροποίηση της προσωπικής αφήγησης της ζωής του ατόμου. Επιπλέον, θεωρείται σημαντικό το βίωμα δύσκολων συναισθημάτων ως αποτέλεσμα της τραυματικής εμπειρίας, τα οποία μπορεί να συμβάλλουν στην εμφάνιση, αλλά και τη διατήρηση της ανάπτυξης (Tedeschi & Calhoun, 2004).

Σχήμα 1. Μοντέλο της διαδικασίας της μετατραυματικής ανάπτυξης

Πηγή: Calhoun & Tedeschi, 1998 όπως αναφέρεται στο Tedeschi & Calhoun, 2004 (p. 7, figure 1).

Όσον αφορά το ερώτημα που προκύπτει σχετικά με το αν η μετατραυματική ανάπτυξη αποτελεί μια διαδικασία ή το αποτέλεσμα του τραυματικού γεγονότος, οι Tedeschi και Calhoun (2004) αναφέρουν ότι η απάντηση περιλαμβάνει τη σύνδεση των δύο αυτών πτυχών. Ειδικότερα, παρατηρείται μια σειρά από αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε ορισμένους παράγοντες και την μετατραυματική ανάπτυξη. Με αυτόν τον τρόπο, η μετατραυματική ανάπτυξη εξίσου επηρεάζει και επηρεάζεται από τους παράγοντες αυτούς.

Μελετητές που ασχολήθηκαν με την έννοια της μετατραυματικής ανάπτυξης αναφέρθηκαν και στον πιθανό τρόπο σύνδεσής της με την ψυχική ανθεκτικότητα που μπορεί να χαρακτηρίζει ένα άτομο. Πιο συγκεκριμένα, οι Tedeschi και Calhoun (2004) ανέφεραν ότι τα άτομα που καταφέρνουν να αντιμετωπίσουν ένα τραυματικό γεγονός και να επηρεαστούν σε πολύ μικρό βαθμό από αυτό, είναι πιθανό να εμφανίσουν μικρότερη μετατραυματική ανάπτυξη. Αυτό συμβαίνει επειδή η μετατραυματική ανάπτυξη δεν είναι το άμεσο αποτέλεσμα του τραύματος, αλλά ο βαθμός στον οποίο θα εμφανιστεί σχετίζεται άμεσα με τον αγώνα που κάνει το άτομο για να αντιμετωπίσει την τραυματική του εμπειρία. Το τραυματικό γεγονός, επομένως, μπορεί να διαφοροποιήσει τον τρόπο που το άτομο αντιλαμβάνεται και εξηγεί τον κόσμο και τα γεγονότα, ακόμη και το νόημα και το σκοπό που αποδίδει στην ανθρώπινη ύπαρξη, οδηγώντας σε κάποιας μορφής ανάπτυξη. Η ανάπτυξη αυτή μπορεί να συνυπάρχει με τη δύσκολη συναισθηματική κατάσταση που συνοδεύει το τραύμα (Tedeschi & Calhoun, 2004).

Όσον αφορά τους τομείς όπου εμφανίζεται η μετατραυματική ανάπτυξη, οι Calhoun και Tedeschi (2006) αναφέρουν τρεις επιμέρους κατηγορίες αλλαγών: Η πρώτη κατηγορία συνδέεται με αλλαγές στον τρόπο που αντιλαμβάνεται κανείς τον εαυτό του. Πιο συγκεκριμένα, οι άνθρωποι συνειδητοποιούν παράλληλα με την ευαλωτότητά τους απέναντι σε τραυματικές εμπειρίες και μια εσωτερική δύναμη που δεν είχαν φανταστεί ότι διαθέτουν. Η δεύτερη κατηγορία αλλαγών αφορά τις σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους και μια αυξημένη συμπόνια και σύνδεση με άλλα άτομα που αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες στη ζωή τους. Τέλος, η τρίτη κατηγορία σχετίζεται με αλλαγές στη φιλοσοφία που έχει κάποιος για τη ζωή, αναφορικά με της προτεραιότητες που θέτει, το βαθμό που την εκτιμά και τα επίπεδα της πνευματικότητάς του.

Οι ίδιοι ερευνητές (Tedeschi & Calhoun, 2004) διακρίνουν σε άλλη μελέτη τους πέντε τομείς μετατραυματικής ανάπτυξης, όπως προκύπτουν μετά από παραγοντική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε για το εργαλείο μέτρησης της μετατραυματικής ανάπτυξης Posttraumatic Growth Inventory (PTGI). Οι τομείς αυτοί είναι: μεγαλύτερη εκτίμηση της αξίας της ζωής και αλλαγή προτεραιοτήτων, στενότερες σχέσεις με τους ανθρώπους, μεγαλύτερη αίσθηση προσωπικής εσωτερικής δύναμης, αναγνώριση νέων δυνατοτήτων στη ζωή, ανάπτυξη πνευματικών ζητημάτων (Tedeschi & Calhoun, 1996 όπως αναφέρεται στο Tedeschi

& Calhoun, 2004). Επιπλέον, άλλοι ερευνητές (Ai & Park, 2005) υποστηρίζουν ότι το άτομο που παρουσιάζει μετατραυματική ανάπτυξη μπορεί να διευρύνει τις προοπτικές του, να αναπτύξει νέες δεξιότητες αντιμετώπισης καταστάσεων και επίλυσης προβλημάτων, αλλά και να βελτιωθεί στον τομέα των κοινωνικών του σχέσεων. Οι επιμέρους τομείς αλλαγών που μπορεί να επιτευχθούν μετά από μια τραυματική εμπειρία τονίζουν το κέρδος που μπορεί, κατά έναν παράδοξο τρόπο, να προκύπτει από κάποια απώλεια (Tedeschi & Calhoun, 2004).

Πολυάριθμες είναι οι έρευνες που συνδέουν συγκεκριμένα τραυματικά γεγονότα με την εμφάνιση μετατραυματικής ανάπτυξης. Ειδικότερα, εμφάνιση μετατραυματικής ανάπτυξης έχει παρατηρηθεί σε επιζώντες από σεισμούς (Jin, Xu & Liu, 2014), σε άτομα που βιώνουν ή βίωσαν πένθος (Patrick & Henrie, 2016), άτομα που προκάλεσαν τροχαία ατυχήματα (Merecz, Waszkowska & Wezyk, 2012), άτομα που κακοποιήθηκαν κατά την παιδική τους ηλικία (Woodward & Joseph, 2003), άτομα που βίωσαν σεξουαλική κακοποίηση (McElheran et al., 2012), άτομα που έχουν διαγνωστεί με ασθένειες, όπως ο HIV (Amos, 2015) ή ο καρκίνος (Scrignaro, Barni & Magrin, 2015), αλλά και άτομα που επέζησαν από τρομοκρατικές επιθέσεις (Walsh, 2002).

Όσον αφορά τη μετατραυματική ανάπτυξη των ατόμων που έχουν βιώσει σχολικό εκφοβισμό, υπάρχει μόνο μία σχετική έρευνα, η οποία περιορίζεται σε άτομα με προβλήματα όρασης (Ratcliff et al., 2017). Τα ερευνητικά δεδομένα που προκύπτουν από τη συγκεκριμένη έρευνα αναδεικνύουν τη σύνδεση των βιωμάτων σχολικού εκφοβισμού με τρεις από τους παράγοντες μετατραυματικής ανάπτυξης, όπως αυτοί παρουσιάζονται από τους Tedeschi και Calhoun (1996, όπως αναφέρεται στο Tedeschi & Calhoun, 2004): την αίσθηση προσωπικής εσωτερικής δύναμης, τη μεγαλύτερη εκτίμηση της ζωής και την αυξημένη πίστη και πνευματικότητα.

1.7 Παράγοντες που σχετίζονται με την εμφάνιση μετατραυματικής ανάπτυξης

Ξεκινώντας από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με την μετατραυματική ανάπτυξη, αξίζει να σημειωθεί πως η ανάπτυξη αυτή μπορεί να εμφανιστεί σε μεγαλύτερο βαθμό σε νεότερους σε σχέση με μεγαλύτερους σε ηλικία ανθρώπους. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι νεότεροι άνθρωποι είναι περισσότερο

ανοιχτοί στη μάθηση και την αλλαγή, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν μεγαλύτερη ανάπτυξη σε διάφορους τομείς της ζωής τους μετά από μία τραυματική εμπειρία (Tedeschi & Calhoun, 2004). Όσον αφορά τον παράγοντα του φύλου, ερευνητικά δεδομένα αναφέρουν την εμφάνιση μεγαλύτερης μετατραυματικής ανάπτυξης στις γυναίκες σε σχέση με τους άντρες, είτε στη συνολική βαθμολογία της ανάπτυξης (Jin, Xu & Liu, 2014. Merecz et al., 2012), είτε σε επιμέρους παράγοντες της (Patrick & Henrie, 2016). Η εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης φαίνεται να συνδέεται με τις ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης, αλλά και με υψηλότερα εισοδήματα, κάτι που θα πρέπει ωστόσο να διερευνηθεί περαιτέρω (Sheikh, 2008).

Οι μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί συνδέουν χαρακτηριστικά της προσωπικότητας με την εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, οι Tedeschi και Calhoun (2004) αναφέρουν ότι άτομα που χαρακτηρίζονται από εξωστρέφεια και είναι ανοιχτά σε νέες εμπειρίες είναι περισσότερο πιθανό να παρουσιάσουν μετατραυματική ανάπτυξη.

Εκτός από την προσωπικότητα του ατόμου, υπάρχουν κι άλλοι παράγοντες που έχουν συνδεθεί με την εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης. Ειδικότερα, οι ερευνητές μιλούν για τη σημασία που φαίνεται να έχουν οι ικανότητες του ατόμου να διαχειρίζεται τις δύσκολες και τραυματικές καταστάσεις, καθώς και τα δύσκολα συναισθήματα που τις συνοδεύουν (Tedeschi & Calhoun, 2004). Επιπλέον, καθοριστική φαίνεται να είναι και η στήριξη που λαμβάνει το άτομο από τους γύρω του, όταν αυτή παρέχεται σταθερά και με συνέπεια. Μεγάλο ρόλο στην εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης παίζει και η επικοινωνία της τραυματικής εμπειρίας στους ανθρώπους του περιβάλλοντός του. Μάλιστα, η αυτοαποκάλυψη η οποία μπορεί να γίνει από το άτομο που βίωσε ένα τραυματικό γεγονός μπορεί να ενισχύσει τη γνωστική διαδικασία που οδηγεί από το τραύμα στην μετατραυματική ανάπτυξη. (Tedeschi & Calhoun, 2004). Σύμφωνα με τον Kilmer (2006 όπως αναφέρεται στο McElheran et al., 2012), στην εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης παίζει ρόλο και ο χρόνος που έχει περάσει από το τραυματικό γεγονός, καθώς διευκολύνεται η επεξεργασία του και η νοηματοδότησή του.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη που προκύπτει από μελέτες, σύμφωνα με την οποία, η μετατραυματική ανάπτυξη δείχνει να συνδέεται με τραυματικές εμπειρίες όπου το άτομο βιώνει μεγάλα επίπεδα απειλής και βλάβης. Επίσης, σύνδεση αναφέρεται να υπάρχει και με το βαθμό στον οποίο το άτομο θεωρεί ότι

μπορεί να ελέγξει το τραυματικό γεγονός (Sheikh, 2008). Με την άποψη αυτή συμφωνούν και οι Ratcliff, Lieberman, Miller και Pace (2017), οι οποίοι παρατήρησαν ότι άτομα που βίωσαν περισσότερο έντονα την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού ήταν πιο πιθανό να παρουσιάσουν μετατραυματική ανάπτυξη.

1.8 Η σχέση του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης

Αρκετές είναι οι μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί αναζητώντας την ύπαρξη συσχέτισης των εννοιών του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης, αλλά και το είδος της συσχέτισης αυτής. Ωστόσο, τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τις έρευνες αυτές ποικίλουν και δεν εμφανίζουν πάντα συμφωνία μεταξύ τους.

Πιο συγκεκριμένα, αρκετές μελέτες έχουν πραγματοποιηθεί προκειμένου να διερευνηθεί η σχέση της μετατραυματικής ανάπτυξης με τη διαταραχή μετατραυματικού άγχους, με ευρήματα ποικίλα ως προς την ύπαρξη και το είδος της σχέσης αυτής. Έτσι, στην έρευνα των Shakespeare-Finch και Armstrong (2010) αναφέρονται μερικά από αυτά τα αποτελέσματα, η διαφορά των οποίων αποδίδεται σε παράγοντες μεθοδολογίας, πολιτισμικών διαφορών και στο είδος του τραύματος που έχουν υποστεί τα άτομα που αποτελούν κάθε φορά το δείγμα της έρευνας.

Πιο συγκεκριμένα, οι Calhoun και Tedeschi (2006 όπως αναφέρεται στο Shakespeare-Finch & Armstrong, 2010) βρήκαν μία θετική γραμμική σχέση της μετατραυματικής ανάπτυξης και του μετατραυματικού άγχους. Αντιθέτως οι Ho, Kwong-Lo, Mak και Wong (2005 όπως αναφέρεται στο Shakespeare-Finch & Armstrong, 2010) κατέληξαν με την έρευνά τους στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει σχέση μεταξύ της μετατραυματικής ανάπτυξης και της μετατραυματικής διαταραχής. Ο Butler (2007 όπως αναφέρεται στο Shakespeare-Finch & Armstrong, 2010) μίλησε για την ύπαρξη μιας καμπυλόγραμμης σχέσης, ενώ οι Joseph, Linley, Shevlin, Goodfellow και Butler (2006 όπως αναφέρεται στο Shakespeare-Finch & Armstrong, 2010) αναφέρθηκαν στη μελέτη τους για τη σχέση της μετατραυματικής ανάπτυξης και του μετατραυματικού άγχους ως ανεξάρτητης.

Οι Merecz, Waszkowska και Wezyk (2012), συνδέουν την εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης στους ένοχους για τροχαία ατυχήματα με το

νευρωτισμό, την συνειδητότητα, την τερπνότητα και την ένταση των συμπτωμάτων του μετατραυματικού άγχους. Σύμφωνα με τους ίδιους, ενώ η ανάρρωση από το τραύμα συνεπάγεται την απαλλαγή από τα συμπτώματα που προκάλεσε, υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες παρατηρούνται θετικές αλλαγές μετά από μια τραυματική εμπειρία.

Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε επιζώντες από έναν μεγάλο, καταστροφικό σεισμό (Jin, Xu & Liu, 2014), ερευνήθηκε επίσης η σχέση της μετατραυματικής ανάπτυξης και του μετατραυματικού άγχους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που προέκυψαν, υπάρχει σχετικά υψηλή συσχέτιση ανάμεσα στην εσωτερική δύναμη που παρουσιάζει το τραυματισμένο άτομο και στα συμπτώματα της αποφυγής, της αναβίωσης της εμπειρίας και της αυξημένης διέγερσης.

Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι τόσο η μετατραυματική ανάπτυξη όσο και το μετατραυματικό άγχος εμφανίζονται σε σημαντικό βαθμό στα άτομα του δείγματος. Αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο μεγαλύτερος βαθμός εμφάνισης μετατραυματικού άγχους συνοδεύεται από σημαντικό βαθμό μετατραυματικής ανάπτυξης (Jin, Xu & Liu, 2014). Επομένως, υπάρχει μία θετική συσχέτιση των δύο όρων, η οποία θα μπορούσε να οφείλεται στο ότι η μετατραυματική ανάπτυξη εμφανίζεται, όταν το τραύμα γίνει αρκετά ενοχλητικό για το άτομο, αλλά σε βαθμό που να μπορεί να το διαχειριστεί (Tedeschi & Calhoun, 2004. Tolin & Foa, 2006 όπως αναφέρονται στο Jin, Xu & Liu, 2014).

Οι Dekel, Mandl και Solomon (2011) θεωρούν ότι η μετατραυματική ανάπτυξη και η διαταραχή μετατραυματικού άγχους μοιράζονται έναν κοινό ψυχολογικό μηχανισμό που τους ενεργοποιεί. Συγκεκριμένα, οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η μετατραυματική ανάπτυξη αντανακλά μια διαδικασία γνωστικής προσαρμογής που λειτουργεί ως θετική ερμηνεία σε άτομα με διαταραχή μετατραυματικού άγχους. Στην έρευνά τους, αναδείχθηκαν δύο κοινοί προβλεπτικοί παράγοντες του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης: η έκθεση σε ένα τραυματικό γεγονός και οι αντιδράσεις σε αυτό, όπως είναι η ενεργός αντιμετώπιση του γεγονότος και η απώλεια ελέγχου των συναισθημάτων κατά τη διάρκειά του. Επιπλέον, αναδείχθηκαν και προβλεπτικοί παράγοντες που ισχύουν μόνο για το μετατραυματικό άγχος (μεταβλητές που αφορούν την προσωπικότητα του ατόμου) ή για τη μετατραυματική ανάπτυξη (αυτοέλεγχος).

Οι ίδιοι ερευνητές αναφέρουν ότι οι κοινοί προβλεπτικοί παράγοντες της μετατραυματικής ανάπτυξης και του μετατραυματικού άγχους μπορεί να υποστηρίζουν την απόδοση μιας αμυντικής φύσης στη μετατραυματική ανάπτυξη. Σε συμφωνία με την άποψη αυτή, τα ερευνητικά αποτελέσματα έδειξαν ότι οι θλιμμένοι, δυστυχισμένοι συμμετέχοντες βίωσαν μεγαλύτερη ανάπτυξη μετά το τραυματικό γεγονός που έζησαν. Επιπλέον, κυρίως εκείνοι οι οποίοι έχασαν τον έλεγχο κατά τη διάρκεια του τραυματικού γεγονότος, βίωσαν μετατραυματικό άγχος, αλλά και ήταν περισσότερο επιρρεπείς στη χρήση αμυντικών διαδικασιών, ώστε να μην είναι εμφανείς οι αρνητικές συνέπειες του τραύματος στον εαυτό τους (Dekel, Mandl & Solomon, 2011).

Όσον αφορά την έρευνα που πραγματοποίησε ο Bensimon (2012), αναφέρει ότι η μετατραυματική ανάπτυξη πηγάζει από το ίδιο το τραύμα και μπορεί να εμφανιστεί συχνά, ιδιαίτερα μετά από τραυματικές εμπειρίες που απειλούν τη ζωή (όπως είναι ο πόλεμος). Επιπλέον, τα ερευνητικά αποτελέσματα έδειξαν μια θετική συσχέτιση της μετατραυματικής ανάπτυξης με το μετατραυματικό άγχος, συμφωνώντας με τη θέση ότι η ανάπτυξη μπορεί να σημειωθεί μόνο με την εμφάνιση των μετατραυματικών συμπτωμάτων (Tedeschi & Calhoun, 1996, 2004 όπως αναφέρεται στο Bensimon, 2012). Ωστόσο, η μετατραυματική ανάπτυξη φάνηκε να επηρεάζεται από το τραυματικό γεγονός και από το χαρακτηριστικό της ανθεκτικότητας με άμεσο τρόπο, αλλά και μέσω της εμφάνισης μετατραυματικού άγχους. Επομένως, η μετατραυματική ανάπτυξη επηρεάζεται από το μετατραυματικό άγχος, αλλά δεν εξαρτάται πλήρως από αυτό (Bensimon, 2012).

Η παράλληλη μελέτη της μετατραυματικής ανάπτυξης και του μετατραυματικού άγχους από τις Barton, Boals και Knowles (2013) αναδεικνύει τη σχέση της σκέψης του ατόμου με τις δύο έννοιες. Έτσι, ένα γεγονός που θεωρείται σημαντικό από το άτομο μπορεί να επηρεάσει την ψυχική του υγεία, ανάλογα με τον τρόπο που θα επηρεάσει τη σκέψη του. Συγκεκριμένα, εάν το άτομο κάνει αρνητικές σκέψεις για τον εαυτό του και τον κόσμο, είναι πιο πιθανό να εμφανίσει μετατραυματικό άγχος, ενώ εάν δεν κάνει τέτοιου είδους αρνητικές σκέψεις μπορεί να επιτρέψει την εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης.

2. Σκοπός και υποθέσεις της έρευνας

2.1 Σκοπός της παρούσας έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να μελετηθούν οι έννοιες της μετατραυματικής ανάπτυξης και του μετατραυματικού άγχους σε σχέση με το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού. Πιο συγκεκριμένα, η διερεύνηση αυτή εστιάζει στα θύματα του σχολικού εκφοβισμού και στη σύνδεση που μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στις εκφοβιστικές τους εμπειρίες και στην εμφάνιση μετατραυματικού άγχους ή μετατραυματικής ανάπτυξης.

Επομένως, πρόκειται να διερευνηθεί αν η εμφάνιση μετατραυματικού άγχους και μετατραυματικής ανάπτυξης σχετίζεται με συγκεκριμένα στοιχεία της εκφοβιστικής εμπειρίας των θυμάτων. Τα στοιχεία αυτά αφορούν τον τρόπο με τον οποίο ενεπλάκησαν οι συμμετέχοντες σε γεγονότα σχολικού εκφοβισμού, την ηλικία έναρξης της εκφοβιστικής εμπειρίας, τη διάρκειά της, τη συχνότητά της, την ηλικία των θυτών, το πλήθος και το φύλο των θυτών, τον τρόπο με τον οποίο θυματοποιήθηκαν, το αν μοιράστηκαν με κάποιον την εμπειρία του εκφοβισμού, το αν μοιράστηκαν τον λόγο για τον οποίο εκφοβίστηκαν, αλλά και το αποτέλεσμα της επικοινωνίας της εμπειρίας τους σε κάποιο/α άλλο/α άτομο/α.

Τέλος, όπως αναφέρουν και οι Rudolph et al. (2011), λίγες είναι οι έρευνες που αναδεικνύουν τον μακροπρόθεσμο χαρακτήρα των αποτελεσμάτων του σχολικού εκφοβισμού και της θυματοποίησης. Η παρούσα έρευνα, μέσα από τη διερεύνηση των εμπειριών του σχολικού εκφοβισμού, ως αναμνήσεων από το παρελθόν, θα αναδείξει και την πιθανή τους μακροπρόθεσμη επίδραση, θετική ή αρνητική, στα άτομα που τις βίωσαν.

2.2 Υποθέσεις της έρευνας

Με βάση τον σκοπό της παρούσας έρευνας που αποτυπώθηκε παραπάνω, οι ερευνητικές υποθέσεις είναι οι εξής:

Υ1: Υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στο μετατραυματικό άγχος των συμμετεχόντων ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, το έτος σπουδών και το αντικείμενο σπουδών.

Υ2: Υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στη μετατραυματική ανάπτυξη των συμμετεχόντων ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, το έτος σπουδών και το αντικείμενο σπουδών.

Υ3: Υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στο μετατραυματικό άγχος των θυμάτων σχολικού εκφοβισμού ανάλογα με στοιχεία της εμπειρίας τους που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο ενεπλάκησαν οι συμμετέχοντες σε γεγονότα σχολικού εκφοβισμού, την ηλικία έναρξης της εκφοβιστικής εμπειρίας, τη διάρκεια της, τη συχνότητά της, την ηλικία των θυτών, το πλήθος και το φύλο των θυτών, τον τρόπο με τον οποίο θυματοποιήθηκαν, το αν μοιράστηκαν με κάποιον την εμπειρία του εκφοβισμού, το αν μοιράστηκαν τον λόγο για τον οποίο εκφοβίστηκαν, αλλά και το αποτέλεσμα της επικοινωνίας της εμπειρίας τους σε κάποιο/α άλλο/α άτομο/α.

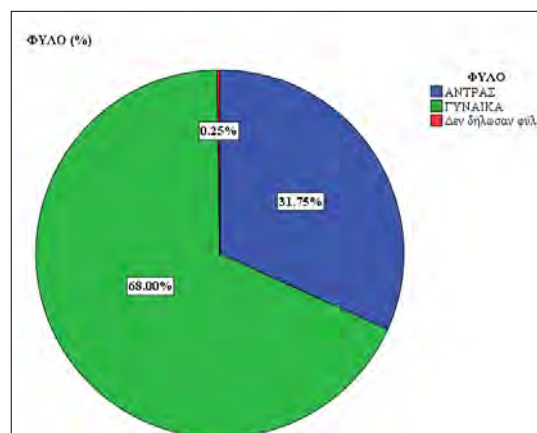
Υ4: Υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στη μετατραυματική ανάπτυξη των θυμάτων σχολικού εκφοβισμού ανάλογα με στοιχεία της εμπειρίας τους που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο ενεπλάκησαν οι συμμετέχοντες σε γεγονότα σχολικού εκφοβισμού, την ηλικία έναρξης της εκφοβιστικής εμπειρίας, τη διάρκεια της, τη συχνότητά της, την ηλικία των θυτών, το πλήθος και το φύλο των θυτών, τον τρόπο με τον οποίο θυματοποιήθηκαν, το αν μοιράστηκαν με κάποιον την εμπειρία του εκφοβισμού, το αν μοιράστηκαν τον λόγο για τον οποίο εκφοβίστηκαν, αλλά και το αποτέλεσμα της επικοινωνίας της εμπειρίας τους σε κάποιο/α άλλο/α άτομο/α.

Υ5: Υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης.

3. Μεθοδολογία

3.1 Δείγμα

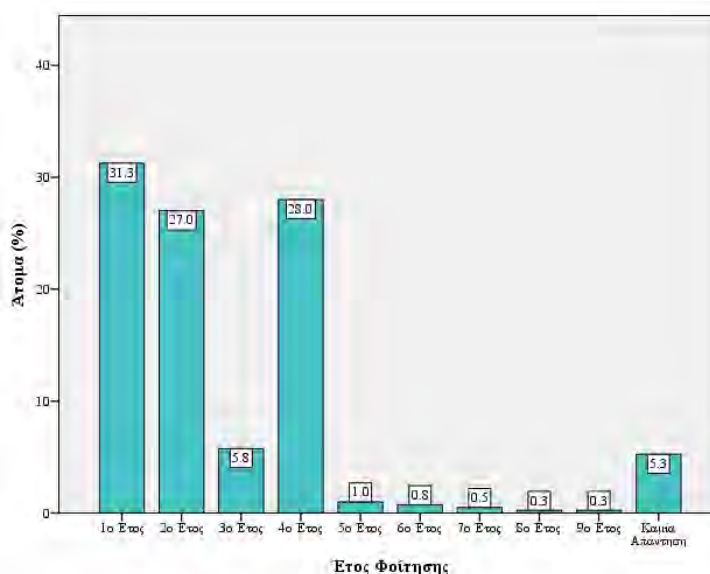
Το δείγμα της παρούσας έρευνας αποτέλεσαν 400 φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, από τους οποίους οι 127 ήταν άντρες (31.8%), οι 272 ήταν γυναίκες (68%), ενώ ένα άτομο δεν δήλωσε το φύλο του (0.2%) (σχήμα 3.1). Για τη συλλογή του δείγματος αυτού, επιλέχθηκε η μέθοδος της δειγματοληψίας ευκολίας, η οποία πραγματοποιείται με άτομα που είναι διαθέσιμα και προσβάσιμα να συμμετέχουν εθελοντικά στην έρευνα (Robson, 2007). Συγκεκριμένα, οι φοιτητές που αποτέλεσαν το δείγμα προέρχονταν από σχολές και τμήματα στα οποία υπήρχε πρόσβαση και επικοινωνία με διδάσκοντες καθηγητές. Επιπλέον, για την επιλογή του συγκεκριμένου δείγματος λήφθηκαν υπόψη τα ερευνητικά δεδομένα που αναφέρουν ότι τα άτομα που έχουν υπάρξει θύματα σχολικού εκφοβισμού, μπορούν να ανακαλέσουν με ακρίβεια τις θυματοποιητικές εμπειρίες ακόμη και 7 χρόνια μετά (Olweus, 1993a όπως αναφέρεται στο Rivers, 2001). Συνεπώς, έγινε προσπάθεια να βρίσκεται το δείγμα κοντά στα ηλικιακά όρια που αφορούν την ακριβή ανάκληση των γεγονότων.

Σχήμα 3.1

Σχετικές συχνότητες του φύλου του δείγματος

Αναφορικά με την ηλικία των συμμετεχόντων, κυμαινόταν μεταξύ 17 και 45 ετών ($M.O. = 20.33$, $T.A. = 3.18$). Πιο συγκεκριμένα, το 94.8% ($N=379$) των ατόμων ήταν μεταξύ 17 και 26 ετών, το 1.8% ($N=7$) μεταξύ 27 και 36 ετών και το 1.3% ($N=5$) μεταξύ 37 και 46 ετών. Το αντικείμενο σπουδών των συμμετεχόντων ποίκιλε, με το 60.5% ($N=242$) να δηλώνουν πως φοιτούν στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, το 24.5% ($N=98$) στο Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών του Πολυτεχνείου, το 6.8% ($N=27$) στο Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής, το 1.5% ($N=6$) στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, το 1% ($N=4$) να είναι διδάκτορες στο Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών του Πολυτεχνείου, το 0.8% ($N=3$) να φοιτά στο Τμήμα Πληροφορικής και το 0.5% ($N=2$) στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Το 4.5% του δείγματος ($N=18$) δεν δήλωσε το αντικείμενο σπουδών του. Το έτος φοίτησης κυμαινόταν από 1^ο μέχρι 9^ο, με περισσότερο συχνό το 1^ο (31.3% των συμμετεχόντων), το 2^ο (27% των συμμετεχόντων) και το 4^ο (28% των συμμετεχόντων) έτος φοίτησης (σχήμα 3.2).

Σχήμα 3.2.

Γραφική αναπαράσταση των σχετικών συχνοτήτων του έτους φοίτησης των συμμετεχόντων

3.2 Εργαλεία Συλλογής Δεδομένων

Οι φοιτητές που συμμετείχαν στην έρευνα κλήθηκαν να απαντήσουν ανώνυμα σε ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς, τα οποία αποτελούνταν από τέσσερα

μέρη. Ειδικότερα, στο πρώτο μέρος επιχειρείται να συλλεχθούν πληροφορίες για τα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος, στο δεύτερο μέρος βρίσκεται το ερωτηματολόγιο της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού, στο τρίτο μέρος το ερωτηματολόγιο του μετατραυματικού άγχους και στο τέταρτο το ερωτηματολόγιο της μετατραυματικής ανάπτυξης (Παράρτημα Α, σελ. 74). Χρησιμοποιώντας ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς επιχειρήθηκε η συλλογή περισσότερων και πιο έγκυρων πληροφοριών σχετικά με τα γεγονότα σχολικού εκφοβισμού, αφού τα άτομα απαντούσαν βασισμένα σε προσωπικές τους εμπειρίες. Επιπλέον, οι πληροφορίες που συνελέγησαν από το τρίτο και το τέταρτο μέρος του ερωτηματολογίου είναι πολύ προσωπικές και δεν θα μπορούσαν να προκύψουν εύκολα από αναφορές γονιών ή εκπαιδευτικών. Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου διαρκεί περίπου 15 με 20 λεπτά.

Ερωτηματολόγιο για την εμπειρία του Σχολικού Εκφοβισμού: Το ερωτηματολόγιο αυτό στηρίχθηκε στην εκτεταμένη έκδοση του ερωτηματολογίου σχολικού εκφοβισμού για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Olweus, 1994 όπως αναφέρεται στο Rivers, 2001), όπως διαμορφώθηκε από τον Rivers (2001). Περιλαμβάνει 10 ερωτήσεις (Παράρτημα Α, σελ. 75), στις οποίες οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να επιλέξουν από τις προτεινόμενες απαντήσεις, εκείνες που ταίριαζαν περισσότερο στα χαρακτηριστικά της δικής τους εμπειρίας εκφοβισμού. Επιπλέον, μία από τις ερωτήσεις ζητούσε τη δήλωση της ηλικίας κατά την οποία ξεκίνησαν τα άτομα να βιώνουν την εμπειρία αυτή. Σκοπός του ερωτηματολογίου αυτού είναι η ανάδειξη των χαρακτηριστικών των εκφοβιστικών εμπειριών από την οπτική γωνία των θυμάτων.

Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να φέρουν στη μνήμη τους τα σχολικά τους χρόνια και να ανακαλέσουν γεγονότα σχολικού εκφοβισμού τα οποία πιθανά είχαν βιώσει, αλλά και τον ρόλο που είχαν πάρει σε αυτά (ρόλος του θύματος, του παρατηρητή, του θύτη ή και συνδυαστικά σε περισσότερους από έναν ρόλους). Στην πρώτη ερώτηση, που σχετίζεται τον τρόπο εμπλοκής σε εκφοβιστικά γεγονότα, κλήθηκαν να απαντήσουν όλοι οι συμμετέχοντες, ενώ στις υπόλοιπες 9 ερωτήσεις (ηλικία έναρξης της εμπειρίας, διάρκεια, συχνότητα, ηλικία θυτών, πλήθος και φύλο θυτών, τρόπος εκφοβισμού, επικοινωνία της εμπειρίας, επικοινωνία του λόγου του εκφοβισμού, αποτέλεσμα της επικοινωνίας) κλήθηκαν να απαντήσουν μόνον όσοι είχαν βιώσει τέτοια γεγονότα με τον ρόλο του θύματος. Λαμβάνοντας

υπόψη τους παράγοντες που, κατά τον Smith (2012) επηρεάζουν την επιδημιολογία του σχολικού εκφοβισμού, επελέγη να περιλάβει η έρευνα γεγονότα σχολικού εκφοβισμού που μπορεί να συνέβησαν κατά τα χρόνια της φοίτησης στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ και ο ορισμός του φαινομένου στον οποίο στηρίχθηκε το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει τόσο άμεσες όσο και έμμεσες μορφές εκφοβισμού.

Ερωτηματολόγιο για το Μετατραυματικό Άγχος: Το ερωτηματολόγιο στη μορφή που χρησιμοποιείται στην παρούσα έρευνα βασίστηκε στο εργαλείο Posttraumatic Stress Disorder Checklist Scale (PCLS), όπως παρουσιάζεται από τους Ventureyra, Yao, Cottraux, Note και De Mey-Guillard (2002). Οι Ventureyra et al. (2002) τονίζουν την χρησιμότητα του εργαλείου αυτού για ποικίλα τραυματικά γεγονότα. Πρόκειται για ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς, το οποίο αποτελείται από 17 ερωτήσεις (Παράρτημα Α, σελ. 78) και στοχεύει στη μέτρηση της έντασης των συμπτωμάτων μετατραυματικού άγχους που μπορεί να εμφανίζει το άτομο. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες καλούνται να διαβάσουν τις ερωτήσεις που αφορούν τα συμπτώματα και να αποφασίσουν σε ποιον βαθμό τα έχουν βιώσει τους τελευταίους μήνες, επιλέγοντας την απάντηση που τους εκφράζει σε μια κλίμακα τύπου Likert πέντε διαβαθμίσεων, από το 1 (Καθόλου) μέχρι το 5 (Πάρα Πολύ). Το άθροισμα των απαντήσεων του κάθε συμμετέχοντα αναδεικνύει τη συνολική βαθμολογία μετατραυματικού άγχους. Επιπλέον, υπολογίζονται τα δύο επιμέρους αθροίσματα που αντιστοιχούν στους παράγοντες μετατραυματικού άγχους, όπως αυτοί προκύπτουν από την παραγοντική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε. Η ανάδειξη υψηλών σκορ σημαίνει έντονη βίωση μετατραυματικού άγχους από τα άτομα.

Η διερευνητική παραγοντική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε ανέδειξε την ύπαρξη δύο παραγόντων/υποκατηγοριών μετατραυματικού άγχους:

1. «Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής»: Πρόκειται για τις δυσκολίες που μπορεί να προκαλέσει το μετατραυματικό άγχος σε διάφορους τομείς της ζωής του ατόμου.
2. «Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής»: Πρόκειται για την αίσθηση αναβίωσης της εμπειρίας του εκφοβισμού και την προσπάθεια των ατόμων να αποφύγουν ό, τι την υπενθυμίζει.

Όσον αφορά τον δείκτη αξιοπιστίας του συγκεκριμένου εργαλείου, υπολογίστηκε ο συντελεστής Cronbach's Alpha, ο οποίος και είναι αρκετά υψηλός ($\alpha=.92$). Επομένως, οι 17 ερωτήσεις συνθέτουν ικανοποιητικά την κλίμακα του μετατραυματικού άγχους. Ικανοποιητικά είναι και τα αποτελέσματα του υπολογισμού του συντελεστή Cronbach's Alpha και για τους δύο παράγοντες που προέκυψαν από τη διερευνητική παραγοντική ανάλυση. Ειδικότερα, ο πρώτος παράγοντας (Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής) έχει δείκτη $\alpha=.89$ και ο δεύτερος παράγοντας (Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής) $\alpha=.88$. Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο έχει προσαρμοστεί και στα ελληνικά από τους Calbari και Anagnostopoulos (2010).

Ερωτηματολόγιο για τη Μετατραυματική Ανάπτυξη: Το ερωτηματολόγιο βασίζεται στο εργαλείο Posttraumatic Growth Inventory (PTGI) και χρησιμοποιήθηκε στη μορφή που παρουσιάζεται από τους Shakespeare-Finch, Martinek, Tedeschi και Calhoun (2013). Αποτελεί ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς, που περιλαμβάνει 21 ερωτήσεις (Παράρτημα Α, σελ. 80). Το ερωτηματολόγιο αυτό στοχεύει στη διερεύνηση του βαθμού στον οποίο σημειώθηκαν θετικές αλλαγές στη ζωή των ατόμων, ως συνέπεια της τραυματικής τους εμπειρίας, που στην παρούσα έρευνα είναι ο σχολικός εκφοβισμός. Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες καλούνται να διαβάσουν τις ερωτήσεις που αφορούν θετικές αλλαγές που μπορεί να παρατηρούν σε διάφορους τομείς της ζωής τους και να αποφασίσουν σε ποιον βαθμό τις έχουν βιώσει, επιλέγοντας την απάντηση που τους εκφράζει σε μια κλίμακα τύπου Likert έξι διαβαθμίσεων, από το 0 (Δεν βίωσα αυτή την αλλαγή ως αποτέλεσμα της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού) μέχρι το 5 (Βίωσα αυτή την αλλαγή ως αποτέλεσμα της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού σε πολύ μεγάλο βαθμό). Το άθροισμα των απαντήσεων του κάθε συμμετέχοντα αναδεικνύει τη συνολική βαθμολογία μετατραυματικής ανάπτυξης. Επιπλέον, υπολογίζονται τα δύο επιμέρους αθροίσματα που αντιστοιχούν στους παράγοντες μετατραυματικής ανάπτυξης, όπως αυτοί προκύπτουν από την παραγοντική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε. Η ανάδειξη υψηλών σκορ σημαίνει εμφάνιση μεγάλων θετικών αλλαγών και επομένως αυξημένης μετατραυματικής ανάπτυξης στα άτομα.

Η διερευνητική παραγοντική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε ανέδειξε την ύπαρξη δύο παραγόντων/υποκατηγοριών μετατραυματικής ανάπτυξης:

1. «Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους»: Πρόκειται για μια νέα οπτική του ατόμου αναφορικά με τη ζωή του και τις διαπροσωπικές σχέσεις του, μετά την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού.
2. «Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου»: Πρόκειται για την εμφάνιση μεγαλύτερης κατανόησης αναφορικά με το τι είναι σημαντικό στη ζωή και ποιες εσωτερικές δυνάμεις κρύβει το άτομο μέσα του, όπως παρατηρείται μετά την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού.

Αναφορικά με τον δείκτη αξιοπιστίας του εργαλείου για τη μετατραυματική ανάπτυξη, υπολογίστηκε ο συντελεστής Cronbach's Alpha, ο οποίος και είναι αρκετά υψηλός ($\alpha=.97$). Συνεπώς, οι 21 ερωτήσεις συνθέτουν ικανοποιητικά την κλίμακα της μετατραυματικής ανάπτυξης. Εξίσου ικανοποιητικά είναι και τα αποτελέσματα του υπολογισμού του συντελεστή Cronbach's Alpha και για τους δύο παράγοντες που προέκυψαν από τη διερευνητική παραγοντική ανάλυση. Ο πρώτος παράγοντας (Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους) έχει δείκτη $\alpha=.96$ και ο δεύτερος παράγοντας (Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου) $\alpha=.92$.

3.3 Διαδικασία - Συλλογή Ερευνητικών Δεδομένων

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα ήταν φοιτητές από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, οι οποίοι επιλέχθηκαν μέσω της δειγματοληψίας ευκολίας. Επομένως, τα ερωτηματολόγια μοιράστηκαν σε φοιτητές που παρακολουθούσαν μαθήματα καθηγητών με τους οποίους μπορούσε να υπάρξει επικοινωνία. Μετά από συνεννόηση της ερευνήτριας με τους αρμόδιους καθηγητές, αφιερώνονταν τα πρώτα 15 με 20 λεπτά του μαθήματος για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων.

Στην αρχή του ερωτηματολογίου υπήρχε ένα σύντομο κείμενο που επεξηγούσε το σκοπό της έρευνας και τόνιζε τη διατήρηση της ανωνυμίας των απαντήσεων. Επιπλέον, το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε σαφείς ερωτήσεις, αλλά και οδηγίες πριν την συμπλήρωση του κάθε μέρους, ώστε να εξασφαλίζεται η καλύτερη δυνατή κατανόηση των συμμετεχόντων. Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου ήταν εθελοντική και γινόταν χωρίς την παρέμβαση της

ερευνήτριας. Ωστόσο, δίνονταν οι απαιτούμενες επεξηγήσεις στις περιπτώσεις που αυτό κρινόταν απαραίτητο για την απάντηση στα ερωτήματα.

Η πλειονότητα των φοιτητών που απευθύνθηκε η ερευνήτρια έδειξαν προθυμία και ενδιαφέρον να συμμετάσχουν στην έρευνα. Υπήρξαν, όμως, και ορισμένες περιπτώσεις συμμετεχόντων οι οποίοι, ενώ δεν αρνήθηκαν τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, έδωσαν ελλιπείς απαντήσεις, παραβλέποντας έναν αριθμό από ερωτήματα, ή και ολόκληρα τμήματα του ερωτηματολογίου. Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να μειωθούν σε κάποιο βαθμό τα δεδομένα για επεξεργασία.

Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας χορήγησης, τα δεδομένα που προέκυψαν από τα ερωτηματολόγια καταγράφηκαν στο πρόγραμμα IBM SPSS Statistics 21. Τα δεδομένα αυτά ήταν ποιοτικά (β' μέρος του ερωτηματολογίου), αλλά και ποσοτικά (γ' και δ' μέρος του ερωτηματολογίου). Ο συνδυασμός ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων ήταν απαραίτητος για τη συλλογή των πληροφοριών που αφορούσαν τον σχολικό εκφοβισμό, το μετατραυματικό άγχος και τη μετατραυματική ανάπτυξη. Με τη βοήθεια του προγράμματος SPSS Statistics 21 έγιναν οι απαραίτητες στατιστικές αναλύσεις που οδήγησαν στην εξαγωγή των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας. Τέλος, με βάση τα αποτελέσματα αυτά, αλλά και σε συσχέτιση με τη βιβλιογραφία, εξήχθησαν τα τελικά συμπεράσματα της έρευνας.

4. Αποτελέσματα

Για την ανάλυση των δεδομένων της παρούσας έρευνας χρησιμοποιήθηκε το πρόγραμμα IBM SPSS Statistics 21. Με τη βοήθεια του προγράμματος αυτού πραγματοποιήθηκαν αναλύσεις περιγραφικής στατιστικής, αλλά και επαγωγικής στατιστικής προκειμένου να ελεγχθούν οι υποθέσεις που τέθηκαν στην παρούσα ερευνητική εργασία. Πιο συγκεκριμένα, προηγήθηκε η διερευνητική παραγοντική ανάλυση των ερωτηματολογίων, αλλά και ο έλεγχος της αξιοπιστίας τους μέσω του υπολογισμού του συντελεστή Cronbach's Alpha. Επίσης, έγιναν αναλύσεις διακύμανσης με έναν παράγοντα (One-Way ANOVA) για τον έλεγχο της πιθανής ύπαρξης στατιστικά σημαντικών διαφορών στους μέσους όρους μετατραυματικού άγχους και μετατραυματικής ανάπτυξης των ομάδων που σχηματίστηκαν βάσει συγκεκριμένων στοιχείων της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού. Τέλος, υπολογίστηκε ο συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον έλεγχο της συσχέτισης του μετατραυματικού άγχους με την μετατραυματική ανάπτυξη, αλλά και της συσχέτισης μεταξύ των δύο παραγόντων του άγχους και μεταξύ των δύο παραγόντων της ανάπτυξης.

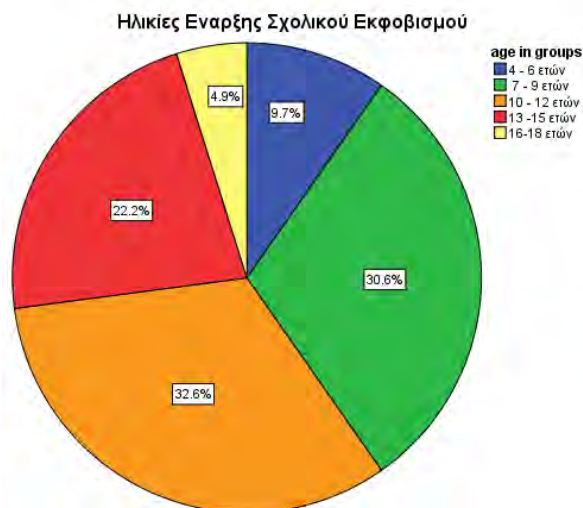
4.1 Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία

Σχετικά με την εμπλοκή των συμμετεχόντων σε γεγονότα εκφοβισμού και τον ρόλο τους σε αυτά, 77 άτομα (19.3%) δήλωσαν ότι δεν είχαν καμία εμπλοκή κατά τα σχολικά τους χρόνια σε φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού, ενώ 177 άτομα (44.3%) ήταν μάρτυρες του φαινομένου, 104 άτομα (26%) είχαν υπάρξει μάρτυρες και θύματα. Ως θύματα του σχολικού εκφοβισμού απάντησαν 12 συμμετέχοντες (3%), ενώ διπλό ρόλο θύτη και θύματος είχαν 40 άτομα (10%). Συνολικά, τα άτομα με εμπειρίες θυματοποίησης είναι, σύμφωνα με τις απαντήσεις τους, 148 άτομα (37%).

Η ηλικία στην οποία οι συμμετέχοντες άρχισαν να βιώνουν εμπειρίες σχολικού εκφοβισμού ως θύματα, ήταν κατά μέσο όρο τα 10.39 έτη και τυπική απόκλιση 3.12 με επικρατούσα ηλικία τα 10 έτη. Επομένως ο μέσος όρος των συμμετεχόντων βίωσε τα γεγονότα θυματοποίησης κατά τα χρόνια φοίτησης στο δημοτικό σχολείο. Στον πίνακα 4.1 παρουσιάζονται τα ποσοστά του δείγματος που ανήκουν στην κάθε ηλικιακή ομάδα.

Πίνακας 4.1

Συχνότητα των ηλικιακών ομάδων που ορίζεται η έναρξη του σχολικού εκφοβισμού

Στον πίνακα 1. του παραρτήματος Β (σελ. 83) παρουσιάζονται οι συχνότητες που αφορούν τη διάρκεια των γεγονότων σχολικού εκφοβισμού, τη συχνότητά τους, την ηλικία των θυτών, το φύλο και το πλήθος των θυτών, τον τρόπο εκφοβισμού, την επικοινωνία της εκφοβιστικής εμπειρίας με κάποιον, την αναφορά στον λόγο του εκφοβισμού, καθώς και το αποτέλεσμα της επικοινωνίας της εμπειρίας αυτής με κάποιον. Η σχετική συχνότητα αντικατοπτρίζει το ποσοστό επί του συνόλου των συμμετεχόντων, ενώ η έγκυρη σχετική συχνότητα αφορά το ποσοστό επί των ατόμων που έχουν υποστεί σχολικό εκφοβισμό.

Στον πίνακα 4.1 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης, τόσο για τη συνολική βαθμολογία όσο και για τους παράγοντες που έχουν προκύψει από την παραγοντική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε.

Πίνακας 4.1

Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία για το μετατραυματικό άγχος και τη μετατραυματική ανάπτυξη

	N	M.O.	T.A.
<u>Μετατραυματικό Άγχος</u>			
Συνολική Βαθμολογία	366	23.69	9.96
Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής	362	13.46	5.91
Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής	366	10.38	4.91
<u>Μετατραυματική Ανάπτυξη</u>			
Συνολική Βαθμολογία	338	34.58	28.02
Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους	334	23.86	18.97
Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου	337	11.03	9.85

4.2 Παραγοντική Ανάλυση – Ανάλυση Αξιοπιστίας Ερωτηματολογίων

Πριν από τις κύριες στατιστικές αναλύσεις της παρούσας έρευνας, πραγματοποιήθηκε διερευνητική παραγοντική ανάλυση των ερωτηματολογίων του Μετατραυματικού Άγχους και της Μετατραυματικής Ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, εφαρμόστηκαν ο δείκτης Kaiser-Meyer-Olkin ($KMO > 0.6$) για τον έλεγχο της επάρκειας του δείγματος και ο δείκτης για τον έλεγχο σφαιρικότητας Bartlett's ($p < .05$). Στη συνέχεια, με βάση τους παράγοντες που αναδείχθηκαν από την παραγοντική ανάλυση (κριτήριο Guttman – Kaiser), αποδόθηκαν σε καθέναν από αυτούς μεταβλητές, ανάλογα με την φόρτιση που παρουσιάζουν. Τέλος, πραγματοποιήθηκε έλεγχος αξιοπιστίας τόσο των ερωτηματολογίων στο σύνολό τους, όσο και των επιμέρους παραγόντων που προέκυψαν, ο οποίος και στηρίχτηκε στον υπολογισμό του συντελεστή Cronbach's Alpha.

4.2.1 Το ερωτηματολόγιο για τη Διαταραχή Μετατραυματικού Άγχους

Αρχικά, η επάρκεια του δείγματος επιβεβαιώθηκε με το μέτρο Kaiser-Meyer-Olkin ($KMO = .93$). Επίσης, ο έλεγχος σφαιρικότητας Bartlett's για τις συσχετίσεις των μεταβλητών ήταν στατιστικά σημαντικός ($\chi^2(136)=3079.15, p<.000$). Όσον αφορά τους δείκτες αξιοπιστίας του εργαλείου, ο συντελεστής Cronbach's Alpha είναι αρκετά υψηλός ($\alpha=.92$) και πολύ κοντά στο 1, πράγμα που σημαίνει ότι οι 17 ερωτήσεις συνθέτουν ικανοποιητικά την κλίμακα του μετατραυματικού άγχους. Επιπλέον, παρατηρείται ότι όλες οι ερωτήσεις μπορούν να παραμείνουν στο ερωτηματολόγιο, καθώς παρουσιάζουν τιμές αρκετά μεγαλύτερες του .3 (Πίνακας 2, Παράρτημα Β, σελ. 84), ενώ το ότι έχουν όλες τους θετικό πρόσημο σημαίνει ότι δεν χρειάζονται αντιστροφή στη διατύπωση.

Η διερευνητική παραγοντική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε με τις επιμέρους μεταβλητές του ερωτηματολογίου για το μετατραυματικό άγχος ανέδειξε την ύπαρξη δύο παραγόντων/ υποκατηγοριών, με ιδιοτιμές μεγαλύτερες από 1, οι οποίοι ερμηνεύουν το 56.74% της συνολικής διακύμανσης. Αποδίδοντας τις επιμέρους μεταβλητές στον παράγοντα όπου παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη φόρτιση, παρατηρείται ότι ο πρώτος παράγοντας έχει 10 και ο δεύτερος 7 στοιχεία.

Πιο αναλυτικά, ο πρώτος παράγοντας (ιδιοτιμή=8.00, Cronbach's Alpha=.89) ερμηνεύει το 32.06% της συνολικής διακύμανσης και μπορεί να ονομαστεί «Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής». Αποτελείται από 10 στοιχεία που αφορούν τις δυσκολίες που μπορεί να προκαλέσει το μετατραυματικό άγχος στη συναισθηματική κατάσταση του ατόμου, αλλά και γενικότερα στη ζωή του. Στον Πίνακα 3 του Παραρτήματος Β (σελ. 85) φαίνονται οι προτάσεις που φόρτισαν στον παράγοντα αυτό.

Ο δεύτερος παράγοντας (ιδιοτιμή=1.64, Cronbach's Alpha=.88) ερμηνεύει το 24.67% της συνολικής διακύμανσης και μπορεί να ονομαστεί «Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής». Αποτελείται από 7 στοιχεία που αφορούν την αίσθηση των ατόμων ότι ξαναζούν την εμπειρία του εκφοβισμού και την προσπάθειά τους να αποφύγουν ό, τι τους υπενθυμίζει το βίωμα αυτό. Οι προτάσεις που

φόρτισαν στον παράγοντα αυτό φαίνονται στον Πίνακα 4 του Παραρτήματος Β (σελ.86).

Οι παράγοντες που προέκυψαν από τη συγκεκριμένη διερευνητική παραγοντική ανάλυση δεν αντιστοιχούν ως προς το πλήθος τους με εκείνους που προέκυψαν από την έρευνα των Ventureyra et al. (2002), αλλά και από τη στάθμιση του ερωτηματολογίου του μετατραυματικού άγχους στα ελληνικά από τους Calbari και Anagnostopoulos (2010). Πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα έρευνα αναδείχθηκαν δύο παράγοντες αντί για τους τρεις που ανέδειξαν οι άλλες έρευνες, κάτι που θα μπορούσε να σχετίζεται με το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά του δείγματος της συγκεκριμένης έρευνας.

4.2.2 Το ερωτηματολόγιο για τη Μετατραυματική Ανάπτυξη

Η επάρκεια του δείγματος επιβεβαιώθηκε με το μέτρο Kaiser-Meyer-Olkin ($KMO = .96$). Επίσης, ο έλεγχος σφαιρικότητας Bartlett's για τις συσχετίσεις των μεταβλητών ήταν στατιστικά σημαντικός ($\chi^2(210) = 5855.18, p < .000$). Όσον αφορά τους δείκτες αξιοπιστίας του εργαλείου, βλέπουμε ότι ο συντελεστής Cronbach's Alpha είναι αρκετά υψηλός ($\alpha = .97$) και πολύ κοντά στο 1. Επομένως, οι 21 ερωτήσεις συνθέτουν ικανοποιητικά την κλίμακα της μετατραυματικής ανάπτυξης. Επιπλέον, όλες οι ερωτήσεις μπορούν να παραμείνουν στο ερωτηματολόγιο, καθώς παρουσιάζουν τιμές αρκετά μεγαλύτερες του .3 (Πίνακας 5, Παράρτημα Β, σελ.86), ενώ το ότι έχουν όλες τους θετικό πρόσημο σημαίνει ότι δεν χρειάζονται αντιστροφή στη διατύπωση.

Η διερευνητική παραγοντική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε με τις επιμέρους μεταβλητές του ερωτηματολογίου για τη μετατραυματική ανάπτυξη ανέδειξε την ύπαρξη δύο παραγόντων/ υποκατηγοριών, οι οποίοι παρουσιάζουν ιδιοτιμές μεγαλύτερες από 1 και ερμηνεύουν το 66.87% της συνολικής διακύμανσης. Επίσης, αποδίδοντας τις επιμέρους μεταβλητές στον παράγοντα όπου παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη φόρτιση, παρατηρείται ότι ο πρώτος παράγοντας έχει 14 στοιχεία και ο δεύτερος 7.

Πιο συγκεκριμένα, ο πρώτος παράγοντας (ιδιοτιμή=13.02, Cronbach's Alpha=.96) ερμηνεύει το 35.76% της συνολικής διακύμανσης και μπορεί να ονομαστεί «Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους».

Αποτελείται από 14 στοιχεία που αναφέρονται στον νέο τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται το άτομο τη ζωή του και τις σχέσεις του με τους ανθρώπους μετά την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού. Οι προτάσεις που φόρτισαν στον παράγοντα αυτό φαίνονται στον Πίνακα 6 του Παραρτήματος (σελ. 87).

Ο δεύτερος παράγοντας (ιδιοτιμή=1.02, Cronbach's Alpha=.92) ερμηνεύει το 31.11% της συνολικής διακύμανσης και μπορεί να ονομαστεί «Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου». Αποτελείται από 7 στοιχεία που αφορούν την κατανόηση που αποκτά το άτομο μετά την εκφοβιστική εμπειρία σχετικά με το τι είναι σημαντικό στη ζωή και ποιες εσωτερικές δυνάμεις κρύβει μέσα του. Οι προτάσεις που φόρτισαν στον παράγοντα αυτό φαίνονται στον Πίνακα 7 του Παραρτήματος Β (σελ. 88).

Οι παράγοντες που αναδείχθηκαν από τη συγκεκριμένη διερευνητική παραγοντική ανάλυση δεν αντιστοιχούν ως προς το πλήθος τους με εκείνους που προέκυψαν από την έρευνα των Shakespeare-Finch et al. (2013). Ειδικότερα, στην έρευνα αυτή αναδείχθηκαν δύο παράγοντες, ενώ οι Shakespeare-Finch et al. (2013) ανέδειξαν τέσσερις, γεγονός που θα μπορούσε να σχετίζεται με το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά του δείγματος.

4.3 Έλεγχος Υποθέσεων και Στατιστικές Αναλύσεις

Για να ελεγχθούν οι υποθέσεις που διατυπώθηκαν για την παρούσα έρευνα, πραγματοποιήθηκαν στατιστικές αναλύσεις. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, εφαρμόστηκαν αναλύσεις διακύμανσης με έναν παράγοντα (One-Way ANOVA), αλλά και υπολογίστηκε ο συντελεστής συσχέτισης Pearson.

4.3.1 Αναλύσεις διακύμανσης για το μετατραυματικό άγχος και τη μετατραυματική ανάπτυξη

Μέσω της πραγματοποίησης αναλύσεων διακύμανσης με έναν παράγοντα (One-Way ANOVA) επιχειρήθηκε η διερεύνηση των διαφορών που μπορεί να παρουσιάζουν στην εκδήλωση μετατραυματικού άγχους και την εμφάνιση μετατραυματικής ανάπτυξης οι συμμετέχοντες της έρευνας ανάλογα με τα

δημογραφικά τους χαρακτηριστικά, αλλά και τα στοιχεία της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού που έχουν βιώσει.

Το μετατραυματικό άγχος ελέγχθηκε συνολικά, αλλά και ως προς τους δύο παράγοντες που αναδείχθηκαν από την ανάλυση παραγόντων. Για λόγους συντομίας ο παράγοντας «Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής» θα αναφέρεται παρακάτω ως πρώτος παράγοντας και ο παράγοντας «Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής» θα αναφέρεται ως δεύτερος παράγοντας μετατραυματικού άγχους. Ομοίως, η μετατραυματική ανάπτυξη ελέγχθηκε τόσο συνολικά όσο και ως προς τους δύο παράγοντες που αναδείχθηκαν από την ανάλυση παραγόντων. Ο παράγοντας «Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους» θα αναφέρεται παρακάτω ως πρώτος παράγοντας και ο παράγοντας «Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου» θα αναφέρεται ως δεύτερος παράγοντας μετατραυματικής ανάπτυξης.

Ξεκινώντας από τη μελέτη των διαφορών του μετατραυματικού άγχους που μπορεί να παρουσιάζουν τα άτομα με βάση τα δημογραφικά τους στοιχεία (φύλο, ηλικία, έτος σπουδών και αντικείμενο σπουδών), δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές, παρά μόνο σε δύο περιπτώσεις (πίνακας 4.2). Πιο συγκεκριμένα, τα δύο φύλα δεν παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους του συνολικού μετατραυματικού άγχους και στους μέσους όρους του δεύτερου παράγοντα. Ωστόσο, στατιστικά σημαντικές είναι οι διαφορές των δύο φύλων όπως παρατηρούνται στους μέσους όρους του πρώτου παράγοντα μετατραυματικού άγχους ($F(1,359) = 6.28, p = .013$), με τους άντρες να παρουσιάζουν μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος ($M.O. = 14.56, T.A. = 7.50$) σε σχέση με τις γυναίκες του δείγματος ($M.O. = 12.91, T.A. = 4.89$).

Μη στατιστικά σημαντικές είναι οι διαφορές των μέσων όρων μετατραυματικού άγχους των ομάδων που δημιουργούνται με βάση την ηλικία των συμμετεχόντων, κάτι που ισχύει και για τους μέσους όρους των δύο παραγόντων (πίνακας 4.2). Ομοίως, μη στατιστικά σημαντικές παρατηρούνται και οι διαφορές στις ομάδες που προκύπτουν ανάλογα με το αντικείμενο σπουδών των συμμετεχόντων, τόσο στους μέσους όρους του συνολικού μετατραυματικού άγχους όσο και στους μέσους όρους των δύο παραγόντων (πίνακας 4.2). Όσον αφορά το έτος φοίτησης των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα, αναδεικνύει ομάδες με οριακά στατιστικά σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους μόνο στον πρώτο

παράγοντα μετατραυματικού άγχους ($F(8,334) = 2.02, p = .043$) (πίνακας 4.2) με τα περισσότερα συμπτώματα να εμφανίζονται στα άτομα που βρίσκονται στο πέμπτο έτος φοίτησης. Επομένως, η πρώτη υπόθεση της έρευνας (Y1) επιβεβαιώθηκε σε πολύ μικρό βαθμό.

Πίνακας 4.2

Αποτελέσματα των Αναλύσεων Διακύμανσης (One-Way ANOVA) για το μετατραυματικό άγχος και τα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος

	Μετατραυματικό Άγχος (συνολικό)		Μετατραυματικό Άγχος (Πρώτος Παράγοντας)		Μετατραυματικό Άγχος (Δεύτερος Παράγοντας)	
	(df)=F	P	(df)=F	P	(df)=F	P
Φύλο	$F(1,363)=$ 1.59	.208	$F(1,359)=$ 6.28*	.013	$F(1,363) =$.04	.838
Ηλικία	$F(2,355)=$.06	.945	$F(2,351)=$.21	.807	$F(2,355)=$.07	.932
Αντικείμενο Σπουδών	$F(6,342)=$ 1.12	.349	$F(6,338)=$ 1.10	.360	$F(6,342)=$.60	.729
Έτος Φοίτησης	$F(8,338)=$ 1.08	.377	$F(8,334)=$ 2.02*	.043	$F(8,338)=$.66	.725

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$

Όσον αφορά τις διαφορές της μετατραυματικής ανάπτυξης σε σχέση με τα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος (φύλο, ηλικία, έτος σπουδών και αντικείμενο σπουδών), τα αποτελέσματα δεν διαφέρουν πολύ από αυτά του μετατραυματικού άγχους. Στατιστικά σημαντικές διαφορές παρατηρούνται στην μετατραυματική ανάπτυξη που παρουσιάζουν οι συμμετέχοντες ανάλογα με το φύλο τους, όπως παρατηρείται για τους μέσους όρους της συνολικής βαθμολογίας ($F(1,335) = 5.83, p = .016$) και του πρώτου παράγοντα ανάπτυξης ($F(1,331) = 6.87, p = .009$) (πίνακας 4.3). Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται ότι οι γυναίκες παρουσιάζουν κατά μέσο όρο μεγαλύτερη μετατραυματική ανάπτυξη ($M.O. = 37.21, T.A. = 28.35$) σε σχέση με

τους άντρες ($M.O. = 29.46$, $T.A. = 26.88$), ενώ μεγαλύτερος είναι ο μέσος όρος ανάπτυξης των γυναικών ($M.O. = 25.79$, $T.A. = 19.24$) σε σχέση με αυτή των αντρών ($M.O. = 20.06$, $T.A. = 18.01$) και στον πρώτο παράγοντα.

Όσον αφορά την ηλικία των συμμετεχόντων, δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους της συνολικής μετατραυματικής ανάπτυξης στις ηλικιακές ομάδες που προκύπτουν, αλλά ούτε και στον πρώτο και τον δεύτερο παράγοντα ανάπτυξης (πίνακας 4.3). Οι μέσοι όροι συνολικής μετατραυματικής ανάπτυξης δεν παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ούτε και ανάμεσα στις ομάδες που δημιουργούνται βάσει του έτους φοίτησης των συμμετεχόντων, κάτι που ισχύει τόσο για τον πρώτο όσο και για τον δεύτερο παράγοντα ανάπτυξης (πίνακας 4.3).

Αντιθέτως στο αντικείμενο σπουδών παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους του πρώτου παράγοντα μετατραυματικής ανάπτυξης ανάμεσα στις ομάδες που προκύπτουν ($F(6,313) = 2.39$, $p = .028$) (πίνακας 4.3). Σύμφωνα με τον έλεγχο πολλαπλών συγκρίσεων Tukey HSD, οι ομάδες που παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ($p = .028$) στους μέσους όρους ανάπτυξης είναι εκείνη των συμμετεχόντων που φοιτούν στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης και εκείνη των φοιτητών του Τμήματος Ηλεκτρολόγων Μηχανικών/ Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών του Πολυτεχνείου. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη ομάδα με τους φοιτητές του Παιδαγωγικού Τμήματος παρουσιάζει μεγαλύτερη ανάπτυξη ($M.O. = 26.35$, $T.A. = 19.85$) από τους φοιτητές της Πολυτεχνικής Σχολής ($M.O. = 18.57$, $T.A. = 15.88$).

Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα που αναδεικνύουν σε τρεις μόνο περιπτώσεις να υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους μετατραυματικής ανάπτυξης σε σχέση με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά (πίνακας 4.3), η δεύτερη υπόθεση της έρευνας (Y2) επιβεβαιώνεται σε μικρό βαθμό.

Πίνακας 4.3

Αποτελέσματα των Αναλύσεων Διακύμανσης (One-Way ANOVA) για τη μετατραυματική ανάπτυξη και τα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος

	Μετατραυματική Ανάπτυξη (συνολική)		Μετατραυματική Ανάπτυξη (Πρώτος Παράγοντας)		Μετατραυματική Ανάπτυξη (Δεύτερος Παράγοντας)	
	(df)=F	p	(df)=F	P	(df)=F	P
Φύλο	$F(1,335) = 5.83^*$.016	$F(1,331) = 6.87^{**}$.009	$F(1,334) = 2.54$.112
Ηλικία	$F(2,327) = 2.50$.084	$F(2,323) = 2.36$.096	$F(2,326) = 2.41$.092
Αντικείμενο Σπουδών	$F(6,315) = 1.77$.105	$F(6,313) = 2.39^*$.028	$F(6,314) = .93$.474
Έτος Φοίτησης	$F(8,312) = .93$.494	$F(8,309) = .88$.530	$F(8,311) = 1.13$.345

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$

Ο τρόπος εμπλοκής σε γεγονότα σχολικού εκφοβισμού φαίνεται να έχει αρκετά σημαντική επίδραση στην εμφάνιση μετατραυματικού άγχους, αλλά και μετατραυματικής ανάπτυξης, καθώς παρατηρούνται αρκετές στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους μέσους όρους άγχους και ανάπτυξης που παρουσιάζουν οι διάφορες ομάδες που προκύπτουν. Συγκεκριμένα, στατιστικά σημαντικές είναι οι διαφορές μετατραυματικού άγχους στη συνολική βαθμολογία, αλλά και στον δεύτερο παράγοντα, των ατόμων που συμμετείχαν με κάποιον τρόπο σε περιστατικά εκφοβισμού κι εκείνων που δεν συμμετείχαν καθόλου, με τους πρώτους να παρουσιάζουν μεγαλύτερο μέσο όρο άγχους (πίνακας 4.4). Ομοίως, στατιστικά σημαντικά μεγαλύτεροι είναι οι μέσοι όροι ανάπτυξης στη συνολική βαθμολογία, αλλά και στους δύο επιμέρους παράγοντες των ατόμων που ενεπλάκησαν με κάποιον τρόπο σε γεγονότα εκφοβισμού, σε σχέση με εκείνα που δεν είχαν κάποια εμπλοκή (πίνακας 4.4).

Πίνακας 4.4

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων του συνολικού μετατραυματικού άγχους και μετατραυματικής ανάπτυξης, καθώς και των δύο επιμέρους παραγόντων των ατόμων που δεν ενεπλάκησαν σε γεγονότα εκφοβισμού και εκείνων που είχαν κάποια εμπλοκή

	Τρόπος Εμπλοκής					
	Καμία		Συμμετέχοντες		F	P
	Εμπλοκή		με Εμπλοκή			
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	(df)=F	
Μετατραυματικό Άγχος						
Συνολικό μετατραυματικό άγχος	19.69	8.97	24.56	9.98	<i>F</i> (1,363)=	.000
	(N=64)		(N=301)		13.01**	
Συναισθηματικές δυσκολίες και	12.32	5.81	13.71	5.91	<i>F</i> (1,359)=	.094
αλλαγές του τρόπου ζωής	(N=62)		(N=299)		2.83	
Αναβίωση της εμπειρίας και	7.75	3.38	10.94	5.02	<i>F</i> (1,363)=	.000
προσπάθεια αποφυγής	(N=64)		(N=301)		23.64**	
Μετατραυματική Ανάπτυξη						
Συνολική μετατραυματική	18.79	27.50	37.98	27.05	<i>F</i> (1,334)=	.000
ανάπτυξη	(N=57)		(N=279)		23.68**	
Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις	13.29	18.60	26.06	18.38	<i>F</i> (1,330)=	.000
σχέσεις με τους ανθρώπους	(N=55)		(N=277)		22.07**	
Κατανόηση των σημαντικών	5.96	9.41	12.10	9.62	<i>F</i> (1,334)=	.000
στοιχείων στη ζωή και των	(N=57)		(N=279)		19.43**	
εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου						
*p < 0.05, **p<0.01						

Οι συμμετέχοντες που απάντησαν στα ερωτηματολόγια ως μάρτυρες φαίνεται επίσης να έχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στην εκδήλωση μετατραυματικού άγχους σε σχέση με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες τόσο στη συνολική βαθμολογία όσο και στη βαθμολογία των δύο παραγόντων. Πιο συγκεκριμένα, τα άτομα που ενεπλάκησαν σε γεγονότα εκφοβισμού μόνο ως μάρτυρες παρουσιάζουν μικρότερο μέσο όρο μετατραυματικού στρες από τα υπόλοιπα άτομα (πίνακας 8, παράρτημα Β, σελ. 89). Ομοίως, στατιστικά σημαντικά μικρότερο μέσο όρο μετατραυματικής ανάπτυξης παρουσιάζουν οι μάρτυρες σε σχέση με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες, τόσο στη συνολική βαθμολογία όσο και στους δύο επιμέρους παράγοντες. Τα ευρήματα αυτά εξηγούνται από το γεγονός ότι στα άτομα που δεν ενεπλάκησαν σε γεγονότα εκφοβισμού με το ρόλο του μάρτυρα συμπεριλαμβάνονται και τα θύματα αυτών των γεγονότων, που εμφανίζουν

σημαντικό μετατραυματικό άγχος, αλλά και μετατραυματική ανάπτυξη (πίνακας 8, παράρτημα Β, σελ. 89).

Οι μάρτυρες/θύματα γεγονότων σχολικού εκφοβισμού παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο μετατραυματικού άγχους σε σχέση με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες της έρευνας στη συνολική βαθμολογία, αλλά και στη βαθμολογία των δύο παραγόντων (πίνακας 9, παράρτημα Β, σελ. 90). Επίσης, στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο μετατραυματικής ανάπτυξης έχουν τα άτομα που βίωσαν τα εκφοβιστικά γεγονότα ως μάρτυρες/θύματα σε σχέση με τους υπόλοιπους ρόλους εμπλοκής σε τέτοια γεγονότα, κάτι που παρατηρείται τόσο στη συνολική βαθμολογία της ανάπτυξης, όσο και στους δύο επιμέρους παράγοντες (πίνακας 9, παράρτημα Β, σελ. 90).

Οι συμμετέχοντες του δείγματος που δήλωσαν θύματα των γεγονότων σχολικού εκφοβισμού παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες όσον αφορά τη συνολική βαθμολογία και τον δεύτερο παράγοντα του άγχους (πίνακας 10, παράρτημα Β, σελ. 91). Στη μετατραυματική ανάπτυξη, οριακά στατιστικά σημαντική είναι η διαφορά στους μέσους όρους της συνολικής βαθμολογίας, ενώ στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο παρουσιάζουν τα θύματα στον δεύτερο παράγοντα της ανάπτυξης (πίνακας 10, παράρτημα Β, σελ. 91).

Τέλος, οι θύτες/θύματα παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες, τόσο στη συνολική του βαθμολογία, όσο και στους δύο επιμέρους παράγοντες (πίνακας 11, παράρτημα Β, σελ. 92). Αντιθέτως, η ομάδα των θυτών/θυμάτων εμφανίζει στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο μετατραυματικής ανάπτυξης μόνο στη βαθμολογία του δεύτερου παράγοντα (πίνακας 11, παράρτημα Β, σελ. 92).

Οι ομάδες που σχηματίζονται ανάλογα με την ηλικία της έναρξης του σχολικού εκφοβισμού δεν παρουσιάζουν στατιστικές διαφορές στους μέσους όρους του μετατραυματικού άγχους. Αυτό παρατηρείται στη συνολική βαθμολογία ($F(4,139) = .38, p = .820$), τον πρώτο παράγοντα ($F(4,139) = .50, p = .735$), αλλά και τον δεύτερο παράγοντα μετατραυματικού άγχους ($F(4,139) = .30, p = .875$). Το ίδιο ισχύει και για τη μετατραυματική ανάπτυξη, όπου μη στατιστικές είναι οι διαφορές μεταξύ των ομάδων που δημιουργούνται σύμφωνα με

την ηλικία έναρξης του σχολικού εκφοβισμού στη συνολική βαθμολογία ($F(4,134) = 1.73, p = .148$), καθώς και στον πρώτο ($F(13,123) = 1.20, p = .285$) και τον δεύτερο παράγοντα μετατραυματικής ανάπτυξης ($F(13,125) = 1.32, p = .207$).

Αντιθέτως, στατιστικά σημαντικές παρουσιάζονται οι διαφορές των μέσων όρων μετατραυματικού άγχους των ομάδων που προκύπτουν βάσει της διάρκειας του σχολικού εκφοβισμού που βίωσαν οι συμμετέχοντες. Η στατιστική σημαντικότητα αφορά τη συνολική βαθμολογία ($F(4,144) = 3.35, p = .021$) και τον δεύτερο παράγοντα μετατραυματικού άγχους ($F(3,144) = 5.66, p = .001$), ενώ ο έλεγχος πολλαπλών συγκρίσεων Tukey HSD αναδεικνύει και στις δύο περιπτώσεις ότι οι στατιστικά σημαντικές διαφορές παρατηρούνται στους μέσους όρους των ατόμων που εκφοβίστηκαν για έναν χρόνο ή περισσότερο και εκείνων που εκφοβίστηκαν για λίγες μέρες. Ειδικότερα, τα άτομα που εκφοβίστηκαν για έναν χρόνο ή περισσότερο παρουσιάζουν μεγαλύτερο μέσο όρο μετατραυματικού άγχους από εκείνα που εκφοβίστηκαν για λίγες μέρες (πίνακας 12, παράρτημα Β, σελ. 93). Ωστόσο, μη στατιστικά σημαντικές είναι οι διαφορές παρατηρούνται στους μέσους όρους του πρώτου παράγοντα άγχους των ομάδων που σχηματίζονται βάσει της διάρκειας της εκφοβιστικής εμπειρίας ($F(3,144) = 1.39, p = .248$).

Όσον αφορά τη μετατραυματική ανάπτυξη, οι μέσοι όροι δεν παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στις ομάδες που σχηματίζονται βάσει της διάρκειας του εκφοβισμού τόσο στη συνολική βαθμολογία ($F(3,139) = 2.25, p = .085$) όσο και στον πρώτο ($F(3,137) = 2.22, p = .088$), αλλά και τον δεύτερο παράγοντα μετατραυματικής ανάπτυξης ($F(3,139) = 2.42, p = .069$).

Στατιστικά σημαντικές παρουσιάζονται και οι διαφορές των ομάδων που σχηματίζονται βάσει της συχνότητας βίωσης του εκφοβισμού ($F(4,143) = 3.26, p = .014$). Ο έλεγχος πολλαπλών συγκρίσεων Tukey HSD που πραγματοποιήθηκε αναδεικνύει ότι τα άτομα που εκφοβίζονταν καθημερινά έχουν μεγαλύτερο μέσο όρο στην τιμή του μετατραυματικού άγχους από τα άτομα που δήλωσαν «άλλη συχνότητα» (ως «άλλη συχνότητα» οι περισσότεροι συμμετέχοντες δήλωναν μια σπανιότερη βίωση της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού) (πίνακας 13, παράρτημα Β, σελ. 94). Ομοίως, παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους των ομάδων που σχηματίζονται βάσει της συχνότητας των εκφοβιστικών εμπειριών στον πρώτο παράγοντα ($F(4,143) = 3.51, p = .009$). Ο έλεγχος πολλαπλών συγκρίσεων Tukey HSD αναδεικνύει στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο άγχος στα

θύματα που εκφοβίζονταν κάθε μέρα σε σχέση με εκείνα που εκφοβίζονταν αρκετές φορές την εβδομάδα, ενώ στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος έχουν τα θύματα που εκφοβίζονταν κάθε μέρα σε σχέση με εκείνα που δήλωσαν «άλλη συχνότητα» εκφοβισμού (πίνακας 13, παράρτημα Β, σελ. 94). Στατιστικά σημαντικές είναι και οι διαφορές των μέσων όρων μετατραυματικού άγχους των ομάδων στον δεύτερο παράγοντα ($F(4,143) = 2.52, p = .044$), όπου ο έλεγχος πολλαπλών συγκρίσεων Tukey HSD, αναδεικνύει στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο άγχους για τα θύματα που δήλωσαν πως εκφοβίζονταν κάθε μέρα σε σχέση με εκείνα που δήλωσαν «άλλη» συχνότητα από τις ήδη υπάρχουσες (πίνακας 13, παράρτημα Β, σελ. 94).

Όσον αφορά τη μετατραυματική ανάπτυξη, παρατηρείται μία οριακά στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των μέσων όρων της συνολικής βαθμολογίας των ομάδων που προκύπτουν με βάση τη συχνότητα βίωσης εμπειριών εκφοβισμού ($F(4,138) = 2.45, p = .049$). Διερευνώντας τις επιμέρους ομάδες που παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές διαφορές μέσων όρων ανάπτυξης μέσω του ελέγχου πολλαπλών συγκρίσεων Tukey HSD, δεν βρέθηκαν ομάδες με στατιστικά σημαντικές διαφορές. Ωστόσο, αναδεικνύεται οριακά μη στατιστικά σημαντική διαφορά ($p = .054$) στα άτομα που εκφοβίστηκαν αρκετές φορές την εβδομάδα και σε εκείνα που δήλωσαν «άλλη» συχνότητα, με την πρώτη ομάδα να παρουσιάζει μεγαλύτερη ανάπτυξη σε σχέση με τη δεύτερη (πίνακας 13, παράρτημα Β, σελ. 94). Σχετικά με τους παράγοντες της μετατραυματικής ανάπτυξης, μη στατιστικά σημαντικές είναι οι διαφορές των ομάδων στον πρώτο ($F(4,136) = 2.16, p = .077$), αλλά και στον δεύτερο παράγοντα ($F(4,138) = 2.36, p = .057$).

Όσον αφορά τους μέσους όρους των ομάδων συμμετεχόντων που προκύπτουν με βάση την ηλικία των θυτών τους, στατιστικά σημαντικές διαφορές παρατηρούνται τόσο στο συνολικό μετατραυματικό άγχος ($F(3,144) = 5.12, p = .002$), όσο και στον πρώτο παράγοντα ($F(3,144) = 6.53, p = .000$), ενώ μη στατιστικά σημαντικές είναι οι διαφορές των μέσων όρων των ομάδων στον δεύτερο παράγοντα άγχους ($F(3,144) = 2.25, p = .085$). Συγκεκριμένα, για το συνολικό μετατραυματικό άγχος και τον πρώτο παράγοντα, αναδεικνύεται από τον έλεγχο πολλαπλών συγκρίσεων Tukey HSD ότι στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο άγχους παρουσιάζουν τα άτομα με θύτες μικρότερους σε ηλικία τόσο σε σχέση με αυτά που είχαν συνομήλικους θύτες, όσο και σε σχέση με τα άτομα που

εκφοβίστηκαν από θύτες ένα χρόνο μεγαλύτερους σε ηλικία, αλλά και σε σχέση με τις περιπτώσεις όπου οι θύτες που ήταν αρκετά χρόνια μεγαλύτεροί τους (πίνακας 14, παράρτημα Β, σελ. 95). Αντιθέτως, οι ομάδες συμμετεχόντων που δημιουργήθηκαν βάσει της ηλικίας των θυτών, δεν παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικά διαφορετικούς μέσους όρους μετατραυματικής ανάπτυξης ούτε στη συνολική βαθμολογία ($F(3,139) = .42, p = .740$) ούτε στον πρώτο ($F(3,137) = .59, p = .624$) ή τον δεύτερο ($F(3,139) = .58, p = .629$) παράγοντα ανάπτυξης.

Περνώντας στις ομάδες που προέκυψαν σύμφωνα με το πλήθος και το φύλο των θυτών, αναδεικνύονται ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα, αναδείχθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους μετατραυματικού άγχους των ομάδων αυτών, τόσο στη συνολική βαθμολογία ($F(4,141) = 4.82, p = .001$), όσο και στον πρώτο ($F(4,141) = 3.01, p = .020$) και τον δεύτερο παράγοντα άγχους ($F(4,141) = 5.49, p = .000$). Ο έλεγχος πολλαπλών συγκρίσεων Tukey HSD που πραγματοποιήθηκε ανέδειξε ότι για τη συνολική βαθμολογία και τον δεύτερο παράγοντα στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο μετατραυματικού άγχους παρουσιάζουν τα άτομα που είχαν ως θύτες τους αρκετά κορίτσια, σε σχέση με εκείνους που είχαν ένα αγόρι, αρκετά αγόρια ή ένα κορίτσι (πίνακας 4.5). Για τον πρώτο παράγοντα, ο έλεγχος πολλαπλών συγκρίσεων Tukey HSD δεν αναδεικνύει στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ συγκεκριμένων ομάδων.

Πίνακας 4.5

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων του μετατραυματικού άγχους για τις ομάδες που δημιουργούνται βάσει του πλήθους και του φύλου των θυτών και προκύπτουν στατιστικά σημαντικές διαφορές

Μετατραυματικό Άγχος					
Συνολικό μετατραυματικό άγχος					
Πλήθος και Φύλο Θυτών	Αρκετά κορίτσια		Ένα αγόρι		P
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	(Tukey HSD)
	37.33	15.74	25.86	10.61	.004
	(N=18)		(N=42)		

Πίνακας 4.6

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων της μετατραυματικής ανάπτυξης για τις ομάδες που δημιουργούνται βάσει του πλήθους και του φύλου των θυτών και προκύπτουν στατιστικά σημαντικές διαφορές

Μετατραυματική Ανάπτυξη					
Συνολική μετατραυματική ανάπτυξη					
Πλήθος και Φύλο Θυτών	Ένα αγόρι		Αρκετά κορίτσια		p
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	(Tukey HSD)
	36.95	26.32	63.0	20.12	.002
	(N=42)		(N=17)		
	Ένα αγόρι		Αγόρια και κορίτσια		p
Πλήθος και Φύλο Θυτών	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	(Tukey HSD)
	36.95	26.32	55.27	17.10	.022
	(N=42)		(N=26)		
	Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους				
	Πλήθος και Φύλο Θυτών	Ένα αγόρι		Αρκετά κορίτσια	
M.O.		T.A.	M.O.	T.A.	(Tukey HSD)
26.43		17.74	41.59	14.14	.016
(N=40)		(N=17)			
Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου					
Πλήθος και Φύλο Θυτών	Ένα αγόρι		Αρκετά κορίτσια		p
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	(Tukey HSD)
	11.79	9.27	21.41	7.91	.001
	(N=42)		(N=17)		
	Ένα αγόρι		Αγόρια και κορίτσια		p
Πλήθος και Φύλο Θυτών	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	(Tukey HSD)
	11.79	9.27	19.54	6.37	.004
	(N=42)		(N=26)		

Από τις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν αναδείχθηκε ότι ορισμένοι τρόποι εκφοβισμού επηρεάζουν τα συμπτώματα μετατραυματικού άγχους που παρουσιάζουν οι συμμετέχοντες. Ειδικότερα, στη συνολική βαθμολογία, στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο άγχους παρουσιάζουν τα άτομα που ανέφεραν ότι

δεν τους μιλούσε κανείς ($F(1,145) = 5.96, p = .016$) κι εκείνα που βίωσαν σεξουαλική κακοποίηση ($F(1,145) = 17.49, p = .000$) σε σχέση με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες. Στον πρώτο παράγοντα άγχους, στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο παρουσιάζουν όσοι βίωσαν σεξουαλική κακοποίηση ($F(1,145) = 23.49, p = .000$), ενώ για τον δεύτερο παράγοντα μεγαλύτερο μέσο όρο άγχους έχουν όσοι συμμετέχοντες ανέφεραν ως τρόπο εκφοβισμού ότι κανένας δεν τους μιλούσε ($F(1,145) = 6.78, p = .010$), ότι διαδίδονταν φήμες εναντίον τους ($F(1,145) = 3.95, p = .049$) ή ότι εκφοβίστηκαν μέσω της σεξουαλικής κακοποίησης ($F(1,145) = 6.41, p = .012$) (πίνακας 15, παράρτημα Β, σελ. 96).

Όσον αφορά τη μετατραυματική ανάπτυξη, παρατηρούνται διαφορές στους τρόπους εκφοβισμού που φαίνεται να την επηρεάζουν. Πιο συγκεκριμένα στη συνολική βαθμολογία, στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο ανάπτυξης παρουσιάζουν τα θύματα που εκφοβίστηκαν μέσω της κοροϊδίας ($F(1,141) = 4.67, p = .032$), κάτι που ισχύει και για τον πρώτο ($F(1,139) = 4.26, p = .041$), αλλά και τον δεύτερο παράγοντα ανάπτυξης ($F(1,141) = 6.85, p = .010$). Επιπλέον, στον δεύτερο παράγοντα ανάπτυξης παρατηρείται ότι τα άτομα που ανέφεραν ότι οι θύτες τους έπαιρναν πράγματα που τους ανήκαν παρουσιάζουν μεγαλύτερο μέσο όρο μετατραυματικής ανάπτυξης από τα υπόλοιπα θύματα (πίνακας 16, παράρτημα Β, σελ. 97).

Περνώντας στην επικοινωνία του σχολικού εκφοβισμού με κάποιο άλλο άτομο, δεν παρατηρούνται στατιστικές σημαντικές διαφορές στο μετατραυματικό άγχος που βίωσαν τα άτομα που μίλησαν για την εμπειρία τους σε κάποιον (εκπαιδευτικό, μέλος οικογένειας, συμμαθητή) και εκείνα που δεν μίλησαν σε κανέναν γι' αυτή, κάτι που ισχύει τόσο για τη συνολική βαθμολογία, όσο και για τους δύο παράγοντες του άγχους. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι στατιστικά σημαντικές διαφορές που παρατηρούνται στον πρώτο παράγοντα άγχους ανάμεσα στο μέσο όρο μετατραυματικού άγχους που παρουσιάζουν τα θύματα που μίλησαν για την εκφοβιστική τους εμπειρία στην οικογένειά τους και σε εκείνα που δεν το έκαναν ($F(1,145) = 7.17, p = .008$). Συγκεκριμένα, μικρότερο μετατραυματικό άγχος φαίνεται να παρουσιάζουν όσοι συμμετέχοντες δήλωσαν πως μοιράστηκαν το βίωμά τους με την οικογένειά τους ($M.O. = 13.88, T.A. = 5.47$) συγκριτικά με εκείνους που δεν έκαναν κάτι τέτοιο ($M.O. = 16.97, T.A. = 8.32$) (πίνακας 17, παράρτημα Β, σελ. 98).

Επιπλέον, δεν αναδεικνύεται κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά στους μέσους όρους μετατραυματικού άγχους των θυμάτων που επικοινωνήσαν σε κάποιον τον λόγο για τον οποίο εκφοβίστηκαν κι εκείνων που δεν τον επικοινωνήσαν ($F(2,139) = .92, p = .400$). Το ίδιο ισχύει και για τον πρώτο ($F(2,139) = 1.34, p = .266$), αλλά και τον δεύτερο παράγοντα μετατραυματικού άγχους ($F(2,139) = .29, p = .747$). Όσον αφορά το αποτέλεσμα της επικοινωνίας του βιώματος εκφοβισμού (δηλαδή αν ο εκφοβισμός έμεινε ίδιος ή αν μειώθηκε ή αυξήθηκε), παρατηρείται μια οριακά μη στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των μέσων όρων άγχους των ομάδων που δημιουργούνται ($F(3,141) = 2.67, p = .050$), κάτι που παρατηρείται και για τον πρώτο παράγοντα μετατραυματικού άγχους ($F(3,141) = 2.62, p = .053$). Μη στατιστικά σημαντικές είναι, τέλος, οι διαφορές των μέσων όρων μετατραυματικού άγχους για τον δεύτερο παράγοντα, ανάμεσα στις ομάδες που δημιουργούνται βάσει του αποτελέσματος της επικοινωνίας του βιώματος εκφοβισμού ($F(3,141) = 2.37, p = .073$).

Παρόμοια είναι και τα αποτελέσματα που προέκυψαν για τη μετατραυματική ανάπτυξη, με τα θύματα που μίλησαν για τη θυματοποίησή τους σε κάποιον (εκπαιδευτικό, μέλος οικογένειας, συμμαθητή) να μην παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές διαφορές με τα υπόλοιπα θύματα που δεν το έκαναν. Το εύρημα αυτό είναι κοινό για τη συνολική βαθμολογία της μετατραυματικής ανάπτυξης, αλλά και για τους δύο επιμέρους παράγοντες (πίνακας 18, παράρτημα Β, σελ. 99).

Τα άτομα που επικοινωνήσαν τον λόγο για τον οποίο εκφοβίζονταν με εκείνα που δεν επικοινωνήσαν την πληροφορία αυτή δεν παρουσιάζουν κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά στους μέσους όρους της μετατραυματικής ανάπτυξης στη συνολική βαθμολογία ($F(2,135) = 2.04, p = .135$), αλλά και στον πρώτο ($F(2,133) = 1.92, p = .151$) και τον δεύτερο παράγοντα ($F(2,135) = 1.79, p = .171$). Τέλος, ανάλογα είναι και τα ευρήματα για τις ομάδες των συμμετεχόντων που προέκυψαν από τα αποτελέσματα που είχε η επικοινωνία των εκφοβιστικών εμπειριών τους. Έτσι, δεν παρατηρείται στατιστικά σημαντική διαφορά στη μετατραυματική ανάπτυξη των ατόμων που παρατήρησαν τον εκφοβισμό να σταματά, εκείνων που αυξήθηκαν αυτές οι εμπειρίες, των ατόμων που δεν παρατήρησαν κάποια αλλαγή ή και εκείνων που δεν ανέφεραν σε κανέναν τις θυματοποιητικές τους εμπειρίες. Αυτό ισχύει τόσο για τη συνολική βαθμολογία της μετατραυματικής ανάπτυξης ($F(3,137)$

= 1.58, $p = .198$) όσο και για τον πρώτο ($F(3,135) = 1.03, p = .382$) και τον δεύτερο παράγοντα ($F(3,137) = 1.75, p = .159$).

Σύμφωνα με τα παραπάνω ευρήματα, επιβεβαιώνονται σε σημαντικό βαθμό η τρίτη (Y3) και η τέταρτη (Y4) ερευνητική υπόθεση που αφορούσαν τις στατιστικά σημαντικές διαφορές των συμμετεχόντων ως προς το μετατραυματικό άγχος και τη μετατραυματική ανάπτυξη που παρουσιάζουν, ανάλογα με τις εμπειρίες στους στο σχολικό εκφοβισμό.

4.3.2. Ο συντελεστής συσχέτισης Pearson

Ο συντελεστής συσχέτισης Pearson υπολογίστηκε αρχικά για τον έλεγχο της πιθανής συσχέτισης του μετατραυματικού άγχους με τη μετατραυματική ανάπτυξη. Συγκεκριμένα, υπολογίστηκαν οι συσχετίσεις των συνολικών βαθμολογιών και των παραγόντων των μεγεθών (πίνακας 4.7). Από τον υπολογισμό του συντελεστή συσχέτισης Pearson αναδείχθηκαν θετικές συσχετίσεις, οι οποίες, σύμφωνα με τους Ρούσσο και Τσαούση (2011), είναι οριακά χαμηλές προς μέτριες, ενώ τα αποτελέσματα του υπολογισμού είναι στατιστικά σημαντικά ($p < .001$), ενώ η συσχέτιση των δύο μεταβλητών είναι ευθύγραμμη. Αυτό σημαίνει ότι όσο αυξάνεται το μετατραυματικό άγχος τόσο αυξάνεται και η μετατραυματική ανάπτυξη μεταξύ των θυμάτων του σχολικού εκφοβισμού. Συνεπώς, επιβεβαιώνεται η πέμπτη υπόθεση (Y5) της παρούσας έρευνας.

Πίνακας 4.7

Συσχετίσεις μεταξύ του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης στις συνολικές βαθμολογίες και τους επιμέρους παράγοντές τους

		Μετατραυματική Ανάπτυξη		
Μετατραυματικό Άγχος		Συνολική Βαθμολογία	Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους	Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων
	Συνολική Βαθμολογία	.45**	.42**	.49**
	Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής	.36**	.33**	.41**
	Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής	.48**	.45**	.50**

**p<0.01

Στη συνέχεια, υπολογίστηκε ο συντελεστής συσχέτισης Pearson για να ελεγχθεί η συσχέτιση μεταξύ των δύο παραγόντων του μετατραυματικού άγχους. Ο συντελεστής ανέδειξε στατιστικά σημαντική, μέτρια (Ρούσσος και Τσαούσης, 2011) θετική συσχέτιση μεταξύ των δύο παραγόντων ($r=.64$, $p<.001$). Αυτό σημαίνει ότι όσο αυξάνεται η βαθμολογία του πρώτου παράγοντα άγχους, αυξάνεται κι εκείνη του δεύτερου παράγοντα. Συνεπώς, επιβεβαιώνεται η έκτη υπόθεση (Υ6) της παρούσας έρευνας.

Όσον αφορά τους παράγοντες της μετατραυματικής ανάπτυξης, η συσχέτισή τους είναι ευθύγραμμη, ενώ ο συντελεστής συσχέτισης Pearson έδειξε να υπάρχει στατιστικά σημαντική, πολύ υψηλή (Ρούσσος και Τσαούσης, 2011) θετική

συσχέτιση μεταξύ τους ($r=.87$, $p<.001$). Αυτό σημαίνει ότι όσο αυξάνεται η βαθμολογία του πρώτου παράγοντα ανάπτυξης, αυξάνεται κι εκείνη του δεύτερου παράγοντα.

5. Συζήτηση

Ο σχολικός εκφοβισμός είναι ένα φαινόμενο που επηρεάζει ένα σημαντικό μέρος του μαθητικού πληθυσμού. Πολλές είναι οι έρευνες που έχουν αναδείξει τις αρνητικές του συνέπειες στα άτομα που έχουν βιώσει τον εκφοβισμό (Olweus, 2009. Rigby, 2003. Smith, 2012), αλλά και τα συμπτώματα μετατραυματικού άγχους που μπορεί να εμφανιστούν (Carney, 2008. Idsoe et al., 2012). Ωστόσο, μόνο μία είναι η έρευνα που έχει μέχρι στιγμής αναδείξει τη σχέση του σχολικού εκφοβισμού με τη μετατραυματική ανάπτυξη (Ratcliff et al., 2017). Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει το μετατραυματικό άγχος, αλλά και τη μετατραυματική ανάπτυξη που μπορεί να εμφανίσουν τα άτομα που έχουν θυματοποιηθεί στο σχολικό περιβάλλον, καθώς και να αναδείξει το είδος της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτές τις έννοιες.

5.1 Ο σχολικός εκφοβισμός

Τα ερευνητικά δεδομένα που προέκυψαν από την παρούσα εργασία αναδεικνύουν τα σημαντικά ποσοστά των ατόμων που θυματοποιούνται στις μέρες μας στο χώρο του σχολείου, με το 37% των συμμετεχόντων να αναφέρουν ότι έχουν βιώσει εκφοβιστικές εμπειρίες. Το ποσοστό αυτό είναι, μάλιστα μεγαλύτερο από αυτό που αναφέρεται σε προηγούμενες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στη χώρα μας (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012. Sapouna, 2008). Όσον αφορά την ηλικία έναρξης τέτοιων εμπειριών, επιβεβαιώνονται τα στοιχεία της βιβλιογραφίας που αναφέρουν ότι ο εκφοβισμός ξεκινά πριν τη σχολική ηλικία (Κασάπη & Λαλούμη-Βιδάλη, 2012. Olweus, 2009), με το 9.7% των θυμάτων να έχουν εκφοβιστεί σε ηλικία 4 έως 6 ετών.

Τα περισσότερα άτομα που δήλωσαν θύματα σχολικού εκφοβισμού εκφοβίστηκαν για έναν χρόνο ή περισσότερο ή για λίγες μέρες, με κυριότερη συχνότητα μερικές φορές το μήνα ή αρκετές φορές την εβδομάδα. Το εύρημα αυτό συμφωνεί μερικώς με άλλα ερευνητικά δεδομένα που αναφέρουν τη σχετικά μικρή διάρκεια των εκφοβιστικών εμπειριών, η οποία δεν ξεπερνά τις δύο εβδομάδες (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012). Αναφορικά με τους θύτες των ατόμων που εκφοβίστηκαν, ήταν κυρίως στην ίδια ηλικία με τα θύματα, στοιχείο που αναφέρεται και από άλλους ερευνητές (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012). Επιπλέον, οι θύτες στις

περισσότερες περιπτώσεις ήταν αγόρια, κάτι που συμφωνεί με άλλα ευρήματα που αναφέρουν ότι τα αγόρια γίνονται συχνότερα θύτες σε σχέση με τα κορίτσια (Andreou & Bonoti, 2010. Olweus, 2009. Sapouna, 2008).

Η μορφή του εκφοβισμού που φαίνεται να κυριαρχεί, σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα είναι η κοροϊδία και η απόδοση παρωνυμίων, η διάδοση φημών και η γεγλοιοποίηση, γεγονός που αναδεικνύει την επικράτηση των έμμεσων και λεκτικών μορφών εκφοβισμού σε σχέση με την άσκηση σωματικής βίας. Το εύρημα αυτό συμφωνεί με τα αποτελέσματα της έρευνας των Κωνσταντίνου και Κασάπη (2012), που αναφέρουν τον λεκτικό εκφοβισμό ως συχνότερη μορφή στο δημοτικό σχολείο και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Σε συμφωνία και με τις σχετικές έρευνες (Κωνσταντίνου & Κασάπη, 2012) που αναφέρονται στην επικοινωνία της εμπειρίας του εκφοβισμού, τα μισά από τα θυματοποιημένα άτομα συζήτησαν γι' αυτό με την οικογένειά τους, οι εκπαιδευτικοί δεν φάνηκε να επιλέγονται ιδιαίτερα συχνά από τα θύματα για να συζητήσουν για θυματοποιητικές εμπειρίες, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό ανέφερε ότι δεν μοιράστηκε με κάποιον την εμπειρία. Στις περισσότερες περιπτώσεις επικοινωνίας της εμπειρίας του εκφοβισμού, φαίνεται ότι τα άτομα ανέφεραν και τον λόγο για τον οποίο εκφοβίστηκαν. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις που συζητήθηκε με κάποιον η εκφοβιστική εμπειρία, τα άτομα αναφέρουν ότι δεν εκφοβίστηκαν ξανά. Αυτό τονίζεται και από τον Smith (2012), ο οποίος αναφέρει ότι ο εκφοβισμός είναι πιο πιθανό να σταματήσει, εάν το θύμα μοιραστεί με κάποιον την εμπειρία του.

5.2 Το μετατραυματικό άγχος και η μετατραυματική ανάπτυξη των θυμάτων του σχολικού εκφοβισμού

Ξεκινώντας από το μετατραυματικό άγχος των συμμετεχόντων σε σχέση με το φύλο τους, στατιστικά σημαντικές διαφορές παρατηρούνται μόνο στον πρώτο παράγοντα άγχους, όπου αναδεικνύεται ότι οι άντρες παρουσιάζουν μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος σε σχέση με τις γυναίκες του δείγματος. Το εύρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί και παρουσιάζουν τις γυναίκες να εμφανίζουν συνήθως περισσότερα συμπτώματα μετατραυματικού άγχους (American Psychiatric Association, 2013. Idsoe et al., 2012. Carney, 2008).

Στατιστικά σημαντικές διαφορές στον πρώτο παράγοντα του μετατραυματικού άγχους παρουσιάζονται μεταξύ των συμμετεχόντων ανάλογα με το έτος φοίτησης στο οποίο βρίσκονται με τα περισσότερα συμπτώματα να εμφανίζονται στα άτομα που βρίσκονται στο πέμπτο έτος φοίτησης. Αντιθέτως, μη στατιστικά σημαντικές είναι οι διαφορές στο μετατραυματικό άγχος των ομάδων που προκύπτουν βάσει ηλικίας και αντικειμένου σπουδών. Τα δεδομένα αυτά μπορεί να οφείλονται σε πολιτισμικούς παράγοντες ή και στις ιδιαιτερότητες που μπορεί να παρουσιάζουν οι εμπειρίες του κάθε συμμετέχοντα.

Η μετατραυματική ανάπτυξη είναι στη συνολική της βαθμολογία και τον πρώτο της παράγοντα στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερη στις γυναίκες σε σχέση με τους άντρες, δεδομένο που συμφωνεί με ποικίλες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί (Jin, Xu & Liu, 2014. Merecz et al., 2012. Patrick & Henrie, 2016). Στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερη παρουσιάζεται η βαθμολογία του πρώτου παράγοντα της μετατραυματικής ανάπτυξης και στους φοιτητές του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης σε σχέση με τους φοιτητές της του Τμήματος Ηλεκτρολόγων Μηχανικών/ Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών του Πολυτεχνείου. Αυτό μπορεί να εξηγείται και από το γεγονός ότι το Παιδαγωγικό Τμήμα αποτελείται κυρίως από γυναίκες, οι οποίες παρουσιάζουν μεγαλύτερη μετατραυματική ανάπτυξη, ενώ η Πολυτεχνική Σχολή αποτελείται κυρίως από άντρες. Ωστόσο, μη στατιστικά σημαντικές είναι οι διαφορές μετατραυματικής ανάπτυξης των ομάδων που προκύπτουν βάσει ηλικίας και έτους σπουδών. Το εύρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με την άποψη ότι τα άτομα μικρότερων ηλικιών παρουσιάζουν μεγαλύτερη μετατραυματική ανάπτυξη (Tedeschi & Calhoun, 2004). Αυτό μπορεί να συμβαίνει επειδή η μετατραυματική ανάπτυξη είναι πιθανό να έχει παρουσιαστεί ήδη από τα σχολικά χρόνια των συμμετεχόντων.

Ως προς τον τρόπο εμπλοκής των συμμετεχόντων σε γεγονότα σχολικού εκφοβισμού, τα άτομα που συμμετείχαν σε τέτοια γεγονότα με οποιονδήποτε ρόλο παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικά περισσότερα συμπτώματα μετατραυματικού άγχους από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες, όσον αφορά τη συνολική βαθμολογία και τον δεύτερο παράγοντα. Μελετώντας τους επιμέρους ρόλους, τα άτομα που βίωσαν γεγονότα σχολικού εκφοβισμού ως μάρτυρες/θύματα και ως θύτες/θύματα παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μέσο όρο μετατραυματικού άγχους από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες, τόσο στη συνολική βαθμολογία όσο και στους

δύο επιμέρους παράγοντες του άγχους. Το ίδιο ισχύει και για τη συνολική βαθμολογία και τον δεύτερο παράγοντα του μετατραυματικού άγχους που εμφανίζουν θύματα του σχολικού εκφοβισμού συγκριτικά με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες. Τα ευρήματα αυτά έρχονται σε αντιστοιχία με το εύρημα του Carney (2008), ο οποίος υποστήριξε την εμφάνιση μετατραυματικών συμπτωμάτων στα άτομα που βίωσαν τον εκφοβισμό από οποιονδήποτε ρόλο. Ωστόσο, στατιστικά σημαντικά μικρότερο μετατραυματικό άγχος παρουσιάζουν οι μάρτυρες σε σχέση με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες στη συνολική βαθμολογία και στη βαθμολογία των δύο παραγόντων, με πιθανή εξήγηση ότι στα υπόλοιπα άτομα περιλαμβάνονται και τα θύματα, τα οποία παρουσιάζουν σαφώς περισσότερα συμπτώματα. Η εμφάνιση μεγαλύτερου μετατραυματικού άγχους στους συμμετέχοντες που θυματοποιήθηκαν κατά τα σχολικά τους χρόνια αναδεικνύει τη σχέση του σχολικού εκφοβισμού με το μετατραυματικό άγχος, συμφωνώντας έτσι με σχετικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο παρελθόν (Carney, 2008. Idsoe et al., 2012).

Η μετατραυματική ανάπτυξη των συμμετεχόντων που ενεπλάκησαν σε γεγονότα σχολικού εκφοβισμού παρουσιάζεται στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερη σε σχέση με τα άτομα που δεν συμμετείχαν σε τέτοιου είδους γεγονότα, κάτι που παρατηρείται στη συνολική βαθμολογία αλλά και τους επιμέρους παράγοντες ανάπτυξης. Στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερη παρουσιάζεται η συνολική βαθμολογία και η βαθμολογία των δύο παραγόντων της μετατραυματικής ανάπτυξης των ατόμων που συμμετείχαν σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού ως μάρτυρες/θύματα συγκριτικά με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες. Τα θύματα του εκφοβισμού, καθώς και οι θύτες/θύματα παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερη ανάπτυξη μόνο στον δεύτερο παράγοντά της. Αντιθέτως, στατιστικά σημαντικά μικρότερη μετατραυματική ανάπτυξη παρουσιάζουν οι μάρτυρες σε σχέση με τα υπόλοιπα άτομα του δείγματος, τόσο στη συνολική της βαθμολογία όσο και στη βαθμολογία των επιμέρους παραγόντων. Πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι στους υπόλοιπους συμμετέχοντες περιλαμβάνονται και τα θύματα, που εμφανίζουν, όπως προαναφέρθηκε, μεγαλύτερη μετατραυματική ανάπτυξη. Η μεγαλύτερη μετατραυματική ανάπτυξη που παρουσιάζουν τα άτομα που εκφοβίστηκαν στο σχολείο αναδεικνύει τη σχέση που υπάρχει μεταξύ της μετατραυματικής ανάπτυξης και του σχολικού εκφοβισμού, συμφωνώντας και με τα

ευρήματα της μοναδικής σχετικής έρευνας που έχει πραγματοποιηθεί (Ratcliff et al., 2017).

Η επεξεργασία των δεδομένων αναδεικνύει την παρουσία μετατραυματικής ανάπτυξης και σε άτομα που δεν βίωσαν εμπειρίες σχολικού εκφοβισμού. Μια εξήγηση στο εύρημα αυτό θα μπορούσε να δώσει η βίωση ενός άλλου τραυματικού γεγονότος από τους συγκεκριμένους συμμετέχοντες. Μια άλλη εξήγηση δίνεται από τους Tedeschi και Calhoun (2004), οι οποίοι ανέφεραν παρόμοια ευρήματα εμφάνισης μετατραυματικής ανάπτυξης σε άτομα που δεν βίωσαν κάποιο τραυματικό γεγονός, σε έρευνα που πραγματοποίησαν (Tedeschi & Calhoun, 1996 όπως αναφέρεται στο Tedeschi & Calhoun, 2004). Ειδικότερα, οι ερευνητές ισχυρίστηκαν ότι το φαινόμενο αυτό μπορεί να οφείλεται στη συνεχή αυτοβελτίωση που θέλουν να δείχνουν τα άτομα ή ακόμη και στην ωρίμανση που μπορεί να παρουσιάζουν οι συμμετέχοντες που βρίσκονται στα πρώτα χρόνια μετά την ενηλικίωση. Ακόμη, η ανάπτυξη αυτή, σύμφωνα με τους Tedeschi και Calhoun (2004), μπορεί να είναι αποτέλεσμα ορισμένων αλλαγών στη ζωή των συμμετεχόντων, οι οποίες δεν σχετίζονταν με κάποιο τραυματικό γεγονός. Με την ίδια λογική, η εξήγηση που θα μπορούσε να δοθεί στην ύπαρξη μετατραυματικών συμπτωμάτων σε άτομα που δεν έχουν εμπλακεί σε γεγονότα σχολικού εκφοβισμού αφορά την πιθανή βίωση κάποιας άλλης τραυματικής εμπειρίας.

Στατιστικά σημαντικές διαφορές δεν βρέθηκαν στο μετατραυματικό άγχος που εμφανίζουν οι συμμετέχοντες ανάλογα με την ηλικία στην οποία ξεκίνησαν να εκφοβίζονται. Αντιθέτως, οι Rudolph et al. (2011) είχαν αναφερθεί στη σημασία που παίζει η μικρή ηλικία βίωσης εμπειριών θυματοποίησης στην ψυχική υγεία των ατόμων. Ομοίως, ούτε στη μετατραυματική ανάπτυξη των θυμάτων βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάλογα με την ηλικία που άρχισαν να βιώνουν τον εκφοβισμό. Συνεπώς, η ηλικία στην οποία άρχισε ο εκφοβισμός δεν δείχνει να επηρεάζει ούτε θετικά ούτε αρνητικά τα άτομα, πιθανά επειδή ο παράγοντας αυτός δεν επιδρά στο βαθμό που τα εκφοβιστικά γεγονότα ήταν τραυματικά.

Ακόμη, όπως υποστήριξαν και οι Albuquerque και Williams (2015), η μεγαλύτερη διάρκεια της θυματοποιητικής εμπειρίας φαίνεται να παίζει ρόλο στην εμφάνιση του μετατραυματικού άγχους, καθώς τα άτομα που εκφοβίστηκαν για έναν χρόνο ή περισσότερο εμφανίζουν μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος συγκριτικά με εκείνα που εκφοβίστηκαν για λίγες μέρες. Το εύρημα αυτό αφορά τη συνολική

βαθμολογία και τον δεύτερο παράγοντα άγχους. Ωστόσο, η μετατραυματική ανάπτυξη δεν φαίνεται να επηρεάζεται από τη διάρκεια της εκφοβιστικής εμπειρίας των συμμετεχόντων, καθώς οι διαφορές που παρατηρούνται είναι μη στατιστικά σημαντικές. Οι Ratcliff et al. (2017) υποστήριξαν μέσα από την έρευνά τους ότι τα άτομα που βίωσαν εντονότερα την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού ήταν πιθανότερο να παρουσιάσουν μετατραυματική ανάπτυξη. Επομένως, παρ' όλο που η μεγαλύτερη διάρκεια καθιστά τα εκφοβιστικά βιώματα περισσότερο τραυματικά, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας δεν συμφωνούν με το εύρημα των ερευνητών αυτών, ίσως λόγω ποικίλων γνωρισμάτων της εκφοβιστικής τους εμπειρίας.

Όπως υποστήριξαν μέσα από τις έρευνές τους οι Idsoe et al. (2012) και ο Carney (2008), η μεγαλύτερη συχνότητα βίωσης εκφοβιστικών εμπειριών επηρεάζει την εμφάνιση μετατραυματικών συμπτωμάτων. Η άποψη αυτή επιβεβαιώθηκε και από τα ερευνητικά δεδομένα της συγκεκριμένης έρευνας που αφορούσαν τόσο τη συνολική βαθμολογία του μετατραυματικού άγχους όσο και τη βαθμολογία των δύο επιμέρους παραγόντων. Πιο συγκεκριμένα, τα άτομα που βίωναν τον εκφοβισμό καθημερινά, είχαν στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος από εκείνα που θυματοποιούνταν αρκετές φορές την εβδομάδα ή και σπανιότερα. Όσον αφορά τη μετατραυματική ανάπτυξη, τα άτομα που εκφοβίζονταν συχνότερα φαίνεται να έχουν οριακά στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερη συνολική μετατραυματική ανάπτυξη σε σχέση με εκείνα που δέχονταν εκφοβισμό λιγότερο συχνά. Συνεπώς, η συχνότητα της θυματοποίησης επηρεάζει σε μικρό βαθμό την εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης. Αυτό επιβεβαιώνει το εύρημα των Ratcliff et al. (2017), αφού η μεγάλη συχνότητα, που καθιστά εντονότερο το βίωμα, συνδέεται και με μεγαλύτερη μετατραυματική ανάπτυξη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα που αφορούν την ηλικία των θυτών, καθώς στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος εμφανίζουν όσοι εκφοβίστηκαν από μικρότερα σε ηλικία άτομα συγκριτικά με τις περιπτώσεις που οι θύτες ήταν συνομήλικοι ή και μεγαλύτεροι σε ηλικία. Η εξήγηση του συγκεκριμένου ευρήματος, το οποίο αφορά τη συνολική βαθμολογία και τον πρώτο παράγοντα μετατραυματικού άγχους, θα μπορούσε να στηριχτεί στον ορισμό του σχολικού εκφοβισμού. Ειδικότερα, ο σχολικός εκφοβισμός, σύμφωνα με τον Olweus (2009), χαρακτηρίζεται από τη διαφορά στη δύναμη του θύτη με το θύμα, η οποία καθιστά το θύμα σε τέτοια μειονεκτική θέση, ώστε να μην μπορεί να υπερασπιστεί τον εαυτό

του. Δεδομένου, λοιπόν, ότι δεν είναι τόσο σύνηθες να υπερισχύουν σε δύναμη τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά, η θυματοποίηση από άτομα μικρότερα σε ηλικία μπορεί να είναι περισσότερο τραυματική, αφού μπορεί να προκαλούνται στο θύμα ακόμη πιο έντονα συναισθήματα μειονεξίας. Ωστόσο, παρόλο που τα ευρήματα δείχνουν ότι η ηλικία των θυτών επηρεάζει την εμφάνιση των μετατραυματικών συμπτωμάτων, η μετατραυματική ανάπτυξη δεν έδειξε να επηρεάζεται από τον παράγοντα αυτό, καθώς δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους των επιμέρους ομάδων. Επομένως, και το παραπάνω αποτέλεσμα δεν είναι σύμφωνο με τα ευρήματα των Ratcliff et al. (2017) για τα έντονα τραυματικά γεγονότα, κάτι που μπορεί να οφείλεται στην πολιτισμική ταυτότητα των συμμετεχόντων ή στα χαρακτηριστικά της θυματοποιητικής τους εμπειρίας.

Το πλήθος και το φύλο των θυτών φαίνεται να επηρεάζει την εμφάνιση μετατραυματικών συμπτωμάτων, καθώς παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους των επιμέρους ομάδων, στη συνολική βαθμολογία, καθώς και στους επιμέρους παράγοντες. Ειδικότερα, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι περισσότερο μετατραυματικό άγχος παρουσιάζουν τα άτομα που είχαν ως θύτη τους ένα κορίτσι, σε σχέση με εκείνους που είχαν ένα αγόρι, αρκετά αγόρια ή αρκετά κορίτσια. Ομοίως και στη μετατραυματική ανάπτυξη, παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στις ομάδες που σχηματίζονται βάσει του πλήθους και του φύλου των θυτών τόσο στη συνολική βαθμολογία της ανάπτυξης, όσο και στους δύο επιμέρους παράγοντές της. Συγκεκριμένα, μεγαλύτερη μετατραυματική ανάπτυξη παρουσιάζουν τα άτομα που εκφοβίστηκαν από κορίτσια σε σχέση με εκείνα που θυματοποιήθηκαν από ένα αγόρι. Επομένως, το φύλο κυρίως των θυτών επηρεάζει την εμφάνιση τόσο του μετατραυματικού άγχους όσο και της μετατραυματικής ανάπτυξης. Η εξήγηση και σε αυτήν την περίπτωση θα μπορούσε να βασιστεί στο χαρακτηριστικό του σχολικού εκφοβισμού που αφορά τη μεγαλύτερη δύναμη που έχει ο θύτης συγκριτικά με το θύμα (Olweus, 2009). Πιο συγκεκριμένα, επειδή κοινωνικά κυριαρχεί η πεποίθηση ότι τα αγόρια έχουν περισσότερη σωματική δύναμη από τα κορίτσια, τα αισθήματα μειονεξίας μπορεί να είναι εντονότερα όταν τα άτομα θυματοποιηθούν από ένα κορίτσι και εμφανίζουν έτσι μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος και μετατραυματική ανάπτυξη.

Η μορφή με την οποία εκφοβίστηκαν τα άτομα φαίνεται να επηρεάζει την εμφάνιση των συμπτωμάτων σχολικού εκφοβισμού, κάτι που παρατηρείται στη

συνολική βαθμολογία, αλλά και στη βαθμολογία των επιμέρους παραγόντων του μετατραυματικού άγχους. Τα ερευνητικά αποτελέσματα δείχνουν ότι μεγαλύτερο μετατραυματικό άγχος είχαν εκείνοι οι συμμετέχοντες που δήλωσαν πως δεν τους μιλούσε κανείς (συνολική βαθμολογία, δεύτερος παράγοντας), δέχτηκαν σεξουαλική κακοποίηση (συνολική βαθμολογία, πρώτος και δεύτερος παράγοντας) ή διαδίδονταν άσχημες φήμες γι' αυτούς (δεύτερος παράγοντας) σε σύγκριση με εκείνους που εκφοβίστηκαν με κάποιον άλλο τρόπο. Τα ευρήματα αυτά συμφωνούν με την έρευνα των Albuquerque και Williams (2015), οι οποίοι βρήκαν ότι το μετατραυματικό άγχος συνδέεται με τον σχολικό εκφοβισμό που πραγματοποιείται σε λεκτικό επίπεδο και σε επίπεδο διαπροσωπικών σχέσεων.

Διαφορετικές είναι οι μορφές εκφοβισμού που έδειξαν να επηρεάζουν την εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης στη συνολική της βαθμολογία, αλλά και στους δύο παράγοντές της. Ειδικότερα, μεγαλύτερη μετατραυματική ανάπτυξη είχαν τα άτομα που βίωσαν την κοροϊδία (συνολική βαθμολογία, πρώτος και δεύτερος παράγοντας) κι εκείνα που οι θύτες τους έπαιρναν πράγματα που τους άνηκαν (δεύτερος παράγοντας) σε σχέση με τα άτομα που εκφοβίστηκαν με κάποιον άλλο τρόπο.

Διερευνώντας τον ρόλο της επικοινωνίας της εκφοβιστικής εμπειρίας με κάποιο άλλο άτομο, η μοναδική στατιστικά σημαντική διαφορά που αναδείχτηκε αφορά στον πρώτο παράγοντα του μετατραυματικού άγχους των ατόμων που μοιράστηκαν την εμπειρία τους με την οικογένειά τους. Πιο συγκεκριμένα, τα άτομα που μίλησαν για την θυματοποίησή τους στην οικογένειά τους, δείχνουν να εμφανίζουν μικρότερο μετατραυματικό άγχος σε σχέση με εκείνα που δεν έκαναν κάτι τέτοιο. Επιπλέον, η επικοινωνία σε κάποιον τρίτο του λόγου για τον οποίο εκφοβίστηκαν τα άτομα, αλλά και το αν ο εκφοβισμός σταμάτησε, μειώθηκε ή αυξήθηκε μετά την επικοινωνία της εμπειρίας δεν επηρεάζουν την εμφάνιση του μετατραυματικού άγχους, καθώς δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στις επιμέρους ομάδες. Η έρευνα των Albuquerque και Williams (2015) θα μπορούσε να βοηθήσει στην εξήγηση των αποτελεσμάτων αυτών, αν λάβουμε υπόψη μας τη σημασία των δυσάρεστων συναισθημάτων που μπορεί να προκαλέσει η εμπειρία της θυματοποίησης στην εμφάνιση μετατραυματικού άγχους. Επομένως, ακόμη κι αν τα θύματα μιλήσουν σε κάποιον για την εμπειρία τους και ο εκφοβισμός μειωθεί ή σταματήσει, είναι πολύ πιθανό να έχουν δημιουργηθεί τα έντονα

δυσάρεστα συναισθήματα που μπορεί να οδηγήσουν στην εμφάνιση των συμπτωμάτων μετατραυματικού άγχους.

Η επικοινωνία της εμπειρίας του εκφοβισμού δεν δείχνει να επηρεάζει ούτε τη εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης. Μη στατιστικά σημαντικές είναι οι διαφορές που παρουσιάζουν ως προς την μετατραυματική τους ανάπτυξη τα άτομα που μοιράστηκαν με κάποιον την εμπειρία τους κι εκείνα που δεν το έκαναν. Επίσης, μη στατιστικά σημαντικές είναι και οι διαφορές της ανάπτυξης ανάμεσα σε εκείνους που μοιράστηκαν τον λόγο του εκφοβισμού κι όσους δεν το έκαναν. Ομοίως, δεν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στη μετατραυματική ανάπτυξη των ατόμων που, αφού μοιράστηκαν το βίωμά τους με κάποιον, παρατήρησαν ή όχι κάποια διαφορά στον εκφοβισμό που δέχονταν. Ανατρέχοντας τις έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί, θα ήταν ίσως αναμενόμενο να βρεθούν περισσότερες στατιστικά σημαντικές διαφορές που θα αναδεικνύουν μεγαλύτερους μέσους όρους ανάπτυξης σε όσους συμμετέχοντες μοιράστηκαν τα βιώματά τους με κάποιον. Οι Tedeschi και Calhoun (2004) τόνισαν τη σημασία που έχει η επικοινωνία της τραυματικής εμπειρίας του ατόμου στους ανθρώπους του περιβάλλοντός του, καθώς η αυτοαποκάλυψη αυτή μπορεί να επηρεάσει θετικά τη γνωστική διαδικασία που απαιτείται για τη μετάβαση από το τραύμα στην μετατραυματική ανάπτυξη. Η αντίθεση των ευρημάτων αυτών μπορεί να οφείλεται σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά ή σε συγκεκριμένα γνωρίσματα της εμπειρίας των συμμετεχόντων.

Τέλος, στην παρούσα εργασία διερευνήθηκε η σχέση του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης. Η συσχέτιση που αναδείχθηκε μεταξύ των δύο μεταβλητών είναι θετική και ευθύγραμμη, γεγονός που σημαίνει ότι όσο αυξάνεται το μετατραυματικό άγχος τόσο αυξάνεται και η μετατραυματική ανάπτυξη που παρουσιάζουν τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού. Το αποτέλεσμα αυτό ισχύει τόσο για τις συνολικές βαθμολογίες όσο και για τους επιμέρους παράγοντες των μεταβλητών και έρχεται σε συμφωνία με ευρήματα παλαιότερων ερευνών (Calhoun & Tedeschi, 2006 όπως αναφέρεται στο Shakespeare-Finch & Armstrong, 2010. Jin, Xu & Liu, 2014).

5.3 Περιορισμοί της έρευνας

Αρχικά, ένας από τους κυριότερους περιορισμούς της παρούσας έρευνας είναι το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες απάντησαν στα ερωτηματολόγια βασιζόμενοι σε αναμνήσεις εκφοβιστικών γεγονότων που βίωσαν κατά τα σχολικά τους χρόνια. Συνεπώς, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που ο σχολικός εκφοβισμός σημειώθηκε κατά τα πρώτα σχολικά χρόνια, υπάρχει περίπτωση οι συνέπειες – θετικές και αρνητικές – να είναι λιγότερο έντονες στα άτομα τη χρονική στιγμή που συμπληρώθηκε το ερωτηματολόγιο. Ακόμη, θα πρέπει να αναφερθούν οι περιορισμοί που οφείλονται στο δείγμα της έρευνας, καθώς οι γυναίκες ήταν περισσότερες από τους άντρες συμμετέχοντες. Επιπλέον, τα περισσότερα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα φοιτούσαν σε παιδαγωγικά τμήματα, ενώ πολύ λιγότερα ήταν τα άτομα που προέρχονταν από πολυτεχνικές ή άλλες σχολές. Τα στοιχεία αυτά ίσως να μην επιτρέπουν τη γενίκευση των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από την έρευνα αυτή. Ένας ακόμη περιορισμός θα μπορούσε να είναι το γεγονός ότι τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήθηκαν προέρχονται από μετάφραση των αντίστοιχων αγγλικών και δεν πραγματοποιήθηκε πιλοτική έρευνα πριν από τη χορήγησή τους. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Smith (2012), οι θύτες δεν επιθυμούν να αποκαλύπτεται η συμμετοχή τους σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού. Συνεπώς, είναι πιθανό ορισμένοι συμμετέχοντες να μην απάντησαν με απόλυτη ειλικρίνεια στο ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς. Ωστόσο, λόγω της ανωνυμίας των ερωτηματολογίων που χορηγήθηκαν, κάτι τέτοιο θα μπορούσε να είναι αρκετά περιορισμένο.

6. Προτάσεις

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τους ειδικούς ψυχικής υγείας που εργάζονται με άτομα που έχουν βιώσει τον σχολικό εκφοβισμό. Λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα που συνδέουν τη θυματοποίηση στο σχολικό περιβάλλον με την εμφάνιση μετατραυματικού άγχους, οι ειδικοί θα μπορούσαν να στραφούν στη διαχείρισή του. Επιπλέον, εστιάζοντας στη μετατραυματική ανάπτυξη που μπορεί να εμφανίσουν τα άτομα που έχουν βιώσει εμπειρίες σχολικού εκφοβισμού, οι ειδικοί θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν παρεμβάσεις στραμμένες στην ενίσχυση της ανάπτυξης αυτής. Πιο συγκεκριμένα, από σχετικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί (Sheikh, 2008), προτείνονται ορισμένες γνωστικές-συμπεριφορικές τεχνικές, η νοηματοδότηση του τραυματικού γεγονότος, καθώς και η ενίσχυση της κοινωνικής στήριξης που δέχεται το άτομο από το περιβάλλον του. Τονίζεται, ακόμη, ότι οι συμβουλευτικές και ψυχοθεραπευτικές παρεμβάσεις που πραγματοποιούνται σε επίπεδο ομάδας, οικογένειας ή ζευγαριού προωθούν την εμφάνιση της μετατραυματικής ανάπτυξης (Sheikh, 2008). Συνεπώς, θα ήταν καλό να τονιστεί ότι, οι ειδικοί ψυχικής υγείας είναι σημαντικό να βοηθούν τα άτομα που έχουν θυματοποιηθεί, τόσο να διαχειρίζονται τα συμπτώματα μετατραυματικού άγχους που μπορεί να εμφανίζουν όσο και να εστιάζουν στη μετατραυματική ανάπτυξη που μπορεί να παρουσιάζεται μετά από τις εκφοβιστικές εμπειρίες.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί μέχρι τώρα σχετικά με τη μετατραυματική ανάπτυξη που εμφανίζουν τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού, στο βαθμό που γνωρίζουμε, είναι μόνο μία (Ratcliff et al., 2017). Επομένως, θεωρείται σημαντικό να γίνουν κι άλλες έρευνες στον τομέα αυτό, οι οποίες θα παρέχουν πολύτιμα δεδομένα που θα μπορούν να αξιοποιηθούν και από ειδικούς ψυχικής υγείας, καθώς και από εκπαιδευτικούς στο χώρο του σχολείου. Τέτοιου είδους δεδομένα θα μπορούσαν να σχετίζονται με επιπλέον στοιχεία των γεγονότων σχολικού εκφοβισμού που μπορεί να συνδέονται με την εμφάνιση μετατραυματικής ανάπτυξης, αλλά και χαρακτηριστικά των θυμάτων που μπορεί να επιδρούν θετικά στην ανάπτυξη αυτή. Τέλος, γνωρίζουμε ότι έχουν σχεδιαστεί προγράμματα παρέμβασης για την αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού (Olweus, 2009). Παράλληλα με αυτά, θα μπορούσε μέσω ερευνητικών προγραμμάτων να μελετηθεί ο σχεδιασμός και η εφαρμογή συγκεκριμένων παρεμβάσεων που θα

απευθύνονται σε μαθητές που έχουν θυματοποιηθεί, στοχεύοντας τόσο στη διαχείριση των αρνητικών συνεπειών της εμπειρίας του εκφοβισμού, όσο και στην προώθηση της εμφάνισης μετατραυματικής ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

- Ai, A. & Park, C. (2005). Possibilities of the positive following violence and trauma. *Journal of Interpersonal Violence*, 20(2), 242-250. doi: 10.1177/0886260504267746
- Albuquerque, P. P. & Williams, L. C. A. (2015). Predictor variables of PTSD symptoms in school victimization: A retrospective study with college students. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 24, 1067–1085. doi: 10.1080/10926771.2015.1079281.
- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th edition). Washington, DC. London, England: American Psychiatric Publishing.
- Amos, I. (2015). What is known about the post-traumatic growth experiences among people diagnosed with HIV/AIDS? A systematic review and thematic synthesis of the qualitative literature. *Counselling Psychology Review*, 30(3), 47-56.
- Andreou, E. (2000). Bully/Victim problems and their association with psychological constructs in 8- to 12-year-old greek schoolchildren. *Aggressive Behavior*, 26, 49–56.
- Andreou, E. (2001). Bully/Victim problems and their association with coping behaviour in conflictual peer interactions among school-age children. *Educational Psychology*, 21(1), 59-66. doi: 10.1080/01443410020019830
- Andreou, E., Bonoti, F. (2010). Children's Bullying Experiences Expressed Through Drawings and Self-Reports. *School Psychology International*, 31(2), 164–177. doi: 10.1177/0143034309352421
- Andreou, E., Vlachou, A. & Didaskalou, E. (2005). The roles of self-efficacy, peer interactions and attitudes in bully-victim incidents: Implications for intervention policy-practices. *School Psychology International*, 26(5), 545-562. doi: 10.1177/0143034305060789
- Bacchini, D., Esposito, G. & Affuso, G. (2009). Social experience and school bullying. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 19, 17–32. doi: 10.1002/casp.975
- Barton, S., Boals, A. & Knowles, L. (2013). Thinking about trauma: the unique contributions of event centrality and posttraumatic cognitions in predicting PTSD

and posttraumatic growth. *Journal of Traumatic Stress*, 26, 718–726. doi: 10.1002/jts.21863

- Bensimon, M. (2012). Elaboration on the association between trauma, PTSD and posttraumatic growth: The role of trait resilience. *Personality and Individual Differences* 52, 782–787. doi:10.1016/j.paid.2012.01.011
- Bohleber, W. & Leuzinger-Bohleber, M. (2016). The Special Problem of Interpretation in the Treatment of Traumatized Patients. *Psychoanalytic Inquiry*, 36, 60–76. doi 10.1080/07351690.2016.1112223.
- Calbari, E. & Anagnostopoulos, F. (2010). Exploratory factor analysis of the greek adaptation of the PTSD Checklist—Civilian Version. *Journal of Loss and Trauma*, 15, 339–350. doi: 10.1080/15325024.2010.491748
- Calhoun, G. L. & Tedeschi, R. G. (2006). The foundations of posttraumatic growth: an expanded framework. In L. G. Calhoun & R. G. Tedeschi (Eds.), *Handbook of posttraumatic growth research and practice* (pp. 3-23). Mahwah, New Jersey, US: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Carney, J. V. (2008). Perceptions of bullying and associated trauma during adolescence. *Professional School Counseling*, 11(3), 179-188.
- Dekel, S., Mandl, C. & Solomon, Z. (2011). Shared and unique predictors of post-traumatic growth and distress. *Journal of Clinical Psychology*, 67(3), 241-252. doi: 10.1002/jclp.20747
- Hawkins, D. L., Pepler, D. J., & Craig, W. M. (2001). Naturalistic observations of peer interventions in bullying. *Social Development*, 10(4), 512–527. doi: 10.1111/1467-9507.00178
- Idsoe, T., Dyregrov, A. & Idsoe, E. C. (2012). Bullying and PTSD Symptoms. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40, 901-911. doi: 10.1007/s10802-012-9620-0
- Jin, Y., Xu, J. & Liu, D. (2014). The relationship between post traumatic stress disorder and post traumatic growth: gender differences in PTG and PTSD subgroups. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 49, 1903–1910. doi: 10.1007/s00127-014-0865-5
- Κασάπη, Σ. & Λαλούμη-Βιδάλη, Ε. (2012). Ερευνητικό πρόγραμμα Πυθαγόρας: Αποτελέσματα ποσοτικής έρευνας. Οι μαθητές/μαθήτριες: 1. Εμπειρίες θυματοποίησης σε χώρους προσχολικής αγωγής. Στο Α. Ψάλλη, Στ. Κασάπη &

- B. Δεληγιάννη – Κουϊμτζή (Επιμ. Έκδ.), *Σύγχρονα ψυχοπαιδαγωγικά ζητήματα: Ο εκφοβισμός στα ελληνικά σχολεία* (σς. 107 – 127). Αθήνα: Gutenberg.
- Κωνσταντίνου, Κ. & Κασάπη, Σ. (2012). Ερευνητικό πρόγραμμα Πυθαγόρας: Αποτελέσματα ποσοτικής έρευνας. Οι μαθητές/μαθήτριες: 2. Αποτελέσματα Ποσοτικής Έρευνας. Στο Α. Ψάλτη, Στ. Κασάπη & Β. Δεληγιάννη – Κουϊμτζή (Επιμ. Έκδ.), *Σύγχρονα ψυχοπαιδαγωγικά ζητήματα: Ο εκφοβισμός στα ελληνικά σχολεία* (σς. 128 – 146). Αθήνα: Gutenberg.
 - Laplanche, J. & Pontalis, J. B. (1986). *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*. Αθήνα: Κέδρος.
 - Little, S. G., Akin-Little, A., & Gutierrez, G. (2009). Children and traumatic events: Therapeutic techniques for psychologists working in the schools. *Psychology in the Schools*, 46, 199–205, doi: 10.1002/pits.20364.
 - McElheran, M., Briscoe-Smith, A., Khaylis, A., Westrup, D., Hayward, C. & Gore-Felton, C. (2012). A conceptual model of post-traumatic growth among children and adolescents in the aftermath of sexual abuse. *Counselling Psychology Quarterly*, 25(1), 73–82.
 - Merecz, D., Waszkowska, M. & Wezyk, A. (2012). Psychological consequences of trauma in MVA perpetrators - Relationship between post-traumatic growth, PTSD symptoms and individual characteristics. *Transportation Research Part F*, 15, 565–574. doi: org/10.1016/j.trf.2012.05.008.
 - Nilsson, D. K., Gustafsson, P. E. & Svedin, C. G. (2012). Lifetime polytraumatization in adolescence and being a victim of bullying. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 200(11), 954-961. doi: 10.1097/NMD.0b013e3182718aa1.
 - Olweus, D. (2009). *Εκφοβισμός και βία στο σχολείο*. Αθήνα: Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.).
 - Pat-Horenczyk, R. & Brom, D. (2007). The multiple faces of post-traumatic growth. *Applied Psychology: An International Review*, 56 (3), 379–385. doi: 10.1111/j.1464-0597.2007.00297.x.
 - Patrick, J. H. & Henrie, J. (2016). Up from the ashes: age and gender effects on post-traumatic growth in bereavement. *Women & Therapy*, 39, 296–314. doi: 10.1080/02703149.2016.1116863

- Ratcliff, J. J., Lieberman, L., Miller, A. K. & Pace, B. (2017). Bullying as a source of posttraumatic growth in individuals with visual impairments. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 29, 265–278.
- Rigby, K. (2003). Consequences of bullying in schools. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 48(9), 583-590.
- Rivers, I. (2001). Retrospective reports of school bullying: Stability of recall and its implications for research. *British Journal of Developmental Psychology*, 19, 129–142.
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Rudolph, K. D., Troop-Gordon, W., Hessel, E. T. & Schmidt, J. D. (2011). A latent growth curve analysis of early and increasing peer victimization as predictors of mental health across elementary school. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 40(1), 111–122. doi: 10.1080/15374416.2011.533413.
- Sapouna, M. (2008). Bullying in greek primary and secondary schools. *School Psychology International*, 29(2), 199–213. doi: 10.1177/0143034308090060.
- Scrignaro, M., Barni, S. & Magrin, M. E. (2015). The combined contribution of social support and coping strategies in predicting post-traumatic growth: a longitudinal study on cancer patients. *Psycho-Oncology*, 20, 823–831. doi: 10.1002/pon.1782.
- Shakespeare-Finch, J. & Armstrong, D. (2010). Trauma type and posttrauma outcomes: differences between survivors of motor vehicle accidents, sexual assault, and bereavement. *Journal of Loss and Trauma*, 15, 69–82. doi: 10.1080/15325020903373151.
- Shakespeare-Finch, J., Martinek, E., Tedeschi, R. G. & Calhoun, L. G. (2013). A qualitative approach to assessing the validity of the Posttraumatic Growth Inventory. *Journal of Loss and Trauma*, 18, 572–591. doi: 10.1080/15325024.2012.734207.
- Sheikh, A. I. (2008). Posttraumatic growth in trauma survivors: Implications for practice. *Counselling Psychology Quarterly*, 21(1), 85–97. doi: 10.1080/09515070801896186.
- Smith, P. K. (2012). Εκφοβισμός στο σχολείο: Το ερευνητικό υπόβαθρο. Στο Α. Ψάλτη, Στ., Κασάπη & Β. Δελιγιάννη – Κουϊμτζή (Επιμ. Έκδ.), *Σύγχρονα*

ψυχοπαιδαγωγικά ζητήματα: Ο εκφοβισμός στα ελληνικά σχολεία (σς. 17 – 44). Αθήνα: Gutenberg.

- Tedeschi, R. G. & Calhoun, L.G. (2004). Posttraumatic Growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1-18.
- Ventureyra, V. A. G., Yao, S. N., Cottraux, J., Note, I. & De Mey-Guillard, C. (2002). The Validation of the Posttraumatic Stress Disorder Checklist Scale in Posttraumatic Stress Disorder and Nonclinical Subjects. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 71, 47–53.
- Walsh, F. (2002). Bouncing forward: Resilience in the aftermath of September 11. *Family Processes*, 41, 34–36.
- Woodward, C. & Joseph, S. (2003). Positive change processes and post-traumatic growth in people who have experienced childhood abuse: Understanding vehicles of change. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 76, 267–283.
- Ψάλτη, Α. (2012). Το κοινωνικό πλαίσιο του εκφοβισμού: Μια κοινωνικό-συστημική προσέγγιση του φαινομένου. Στο Α. Ψάλτη, Στ. Κασάπη & Β. Δεληγιάννη – Κουϊμτζή (Επιμ. Έκδ.), *Σύγχρονα ψυχοπαιδαγωγικά ζητήματα: Ο εκφοβισμός στα ελληνικά σχολεία* (σς. 45-55). Αθήνα: Gutenberg.
- Ψάλτη, Α. & Κασάπη, Σ. (2012). Σχολικός εκφοβισμός: άγνωστη λέξη – γνωστή συμπεριφορά. Στο Α. Ψάλτη, Στ. Κασάπη & Β. Δεληγιάννη – Κουϊμτζή (Επιμ. Έκδ.), *Σύγχρονα ψυχοπαιδαγωγικά ζητήματα: Ο εκφοβισμός στα ελληνικά σχολεία* (σς. 13 -14). Αθήνα: Gutenberg.

Παράρτημα Α΄

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Π.Μ.Σ. Συμβουλευτική στην Ειδική Αγωγή, την Εκπαίδευση και την Υγεία

Ερωτηματολόγιο Έρευνας

Το παρόν ερωτηματολόγιο στοχεύει στη συλλογή δεδομένων για τη διεξαγωγή έρευνας με θέμα τη «Μετατραυματική Ανάπτυξη των Θυμάτων Σχολικού Εκφοβισμού». Την έρευνα αυτή ανέλαβα να διεξάγω ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Π.Μ.Σ. Συμβουλευτική στην Ειδική Αγωγή, την Εκπαίδευση και την Υγεία του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και υπό την εποπτεία της καθηγήτριας κυρίας Ανδρέου Ελένης. Οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου είναι προσωπικές και, για το λόγο αυτό, η συμμετοχή στην έρευνα είναι ανώνυμη.

Ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία και το χρόνο που θα αφιερώσετε για την απάντηση των ερωτήσεων.

Με εκτίμηση,

Όλγα Αναστασίου

Α' ΜΕΡΟΣ

Δημογραφικά Στοιχεία

Φύλο: Άντρας ☐ Γυναίκα ☐

Ηλικία:

Αντικείμενο Σπουδών:

Έτος Φοίτησης:

Β' ΜΕΡΟΣ

Οι παρακάτω ερωτήσεις αφορούν τον **σχολικό εκφοβισμό (bullying)**, όπως αυτός μπορεί να βιώθηκε ως εμπειρία κατά τα σχολικά σας χρόνια.

Ο εκφοβισμός ή θυματοποίηση ορίζεται ως εξής: «ένας μαθητής γίνεται αντικείμενο εκφοβισμού ή θυματοποιείται όταν υποβάλλεται, κατ' επανάληψη και κατ' εξακολούθηση, σε αρνητικές ενέργειες από έναν ή περισσότερους άλλους μαθητές» (Olweus, 1986, 1991).

1. Παρακαλείστε να φέρετε στο νου σας τα σχολικά σας χρόνια. Μπορεί να ήσαστε μάρτυρας κάποιων γεγονότων σχολικού εκφοβισμού ή/και να είχατε εμπλακεί με κάποιον τρόπο. Σημειώστε την επιλογή που περιγράφει καλύτερα τη δική σας εμπειρία.

- Δεν υπήρξα μάρτυρας ούτε ενεπλάκην ποτέ σε γεγονότα σχολικού εκφοβισμού ☐
- Δεν έχω εμπλακεί ποτέ, αλλά έχω υπάρξει μάρτυρας γεγονότων σχολικού εκφοβισμού ☐
- Μερικές φορές υπήρξα μάρτυρας και μερικές φορές θύμα σχολικού εκφοβισμού ☐
- Μερικές φορές ήμουν θύμα σχολικού εκφοβισμού, αλλά δεν το είδα να συμβαίνει σε άλλους ☐
- Σε διαφορετικούς χρόνους ήμουν θύμα και θύτης σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού ☐

Οι παρακάτω ερωτήσεις σας αφορούν, εάν ήσασταν θύμα σχολικού εκφοβισμού.

2. Σε ποια ηλικία ξεκίνησε ο σχολικός εκφοβισμός;

ετών

3. Για πόσο χρονικό διάστημα ήσασταν θύμα σχολικού εκφοβισμού;

➤ Λίγες μέρες

☐

➤ Εβδομάδες

☐

➤ Μήνες

☐

➤ Ένα χρόνο ή περισσότερο

☐

4. Πόσο συχνά πέφτατε θύμα σχολικού εκφοβισμού;

➤ Κάθε μέρα

☐

➤ Αρκετές φορές την εβδομάδα

☐

➤ Μία φορά την εβδομάδα

☐

➤ Μερικές φορές το μήνα

☐

➤ Άλλο:.....

☐

5. Πόσων ετών ήταν το/τα άτομο/άτομα που σε εκφόβιζαν;

➤ Κυρίως ήταν στην ηλικία μου

☐

➤ Κυρίως ήταν ένα χρόνο μεγαλύτερά μου

☐

➤ Κυρίως ήταν αρκετά χρόνια μεγαλύτερά μου

☐

➤ Κυρίως ήταν μικρότερα μου

☐

6. Πόσοι μαθητές σε εκφόβιζαν;

➤ Κυρίως με εκφόβιζε ένα αγόρι

☐

➤ Με εκφόβιζαν αρκετά αγόρια

☐

➤ Κυρίως με εκφόβιζε ένα κορίτσι

☐

➤ Με εκφόβιζαν αρκετά κορίτσια

☐

➤ Με εκφόβιζαν και αγόρια και κορίτσια

☐

7. Μπορείς να αναφέρεις με ποιον τρόπο δέχτηκες σχολικό εκφοβισμό;

➤ Με κορόιδευαν

☐

➤ Μου έδιναν παρωνύμια (= παρατσούκλια)

☐

- Με χτυπούσαν ή με κλωτσούσαν ☐
- Φοβόμουν όταν ένα συγκεκριμένο άτομο κοίταζε προς το μέρος μου ☐
- Κανένας δεν μου μιλούσε ☐
- Διαδίδονταν φήμες για μένα ☐
- Με γελοιοποιούσαν μπροστά στους άλλους ☐
- Με κακοποιούσαν σεξουαλικά ☐
- Έπαιρναν πράγματα που μου ανήκαν ☐
- Άλλο:..... ☐

8. Μίλησες σε κάποιον για το γεγονός ότι ήσουν θύμα σχολικού εκφοβισμού;

- Όχι, δεν μίλησα σε κάποιον ☐
- Σε κάποιον/κάποιους εκπαιδευτικό/εκπαιδευτικούς ☐
- Στην οικογένειά μου ☐
- Σε κάποιον/κάποιους συμμαθητή/συμμαθητές μου ☐
- Άλλο:..... ☐

9. Ανέφερες το λόγο που σε εκφόβιζαν στο σχολείο στο/στα άτομο/άτομα που μίλησες για τις εμπειρίες σου σχετικά με τον εκφοβισμό;

- Δεν είπα σε κάποιον ότι με εκφόβιζαν στο σχολείο ☐
- Όχι, δεν είπα το λόγο ☐
- Ναι, είπα το λόγο ☐

10. Τι συνέβη όταν μίλησες σε κάποιον/κάποιους για το ότι είσαι θύμα σχολικού εκφοβισμού;

- Δεν είπα σε κάποιον ότι με εκφόβιζαν στο σχολείο ☐
- Δεν συνέβη τίποτα ☐
- Ο εκφοβισμός σταμάτησε ☐
- Ο εκφοβισμός χειροτέρεψε/αυξήθηκε ☐

Γ' ΜΕΡΟΣ

Στην παρακάτω λίστα καταγράφονται μερικά προβλήματα και δυσκολίες που αντιμετωπίζουν ορισμένες φορές οι άνθρωποι, όταν βιώνουν αγχωτικές εμπειρίες, όπως η εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού. Διαβάστε προσεκτικά και κυκλώστε τον αριθμό που εκφράζει το πόσο σας απασχόλησε καθένα από τα προβλήματα αυτά τους τελευταίους μήνες.

1	2	3	4	5	
Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Πάρα Πολύ	
Καθόλου ↔ Πάρα πολύ					
1. Έχω επαναλαμβανόμενες, ενοχλητικές αναμνήσεις, σκέψεις και εικόνες από την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού;	1	2	3	4	5
2. Έχω επαναλαμβανόμενα, ενοχλητικά όνειρα από την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού;	1	2	3	4	5
3. Ξαφνικά ενεργώ ή νιώθω σαν να συμβαίνει ξανά η εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού (σαν να την ξαναζώ);	1	2	3	4	5
4. Νιώθω μεγάλη ενόχληση, όταν κάτι μου υπενθυμίζει την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού;	1	2	3	4	5
5. Έχω σωματικές αντιδράσεις (π.χ. ταχυκαρδία, δυσκολία στην αναπνοή, εφίδρωση), όταν κάτι μου υπενθυμίζει την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού;	1	2	3	4	5
6. Αποφεύγω να σκέφτομαι ή να μιλώ για την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού ή αποφεύγω τα συναισθήματα που σχετίζονται με αυτή;	1	2	3	4	5
7. Αποφεύγω δραστηριότητες ή	1	2	3	4	5

καταστάσεις επειδή μου θυμίζουν την
εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού;

8. Μου δημιουργεί πρόβλημα η ανάμνηση σημαντικών σημείων της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού;	1	2	3	4	5
9. Έχω χάσει το ενδιαφέρον μου για δραστηριότητες που συνήθιζα να απολαμβάνω;	1	2	3	4	5
10. Νιώθω απομακρυσμένος ή απομονωμένος από τους άλλους ανθρώπους;	1	2	3	4	5
11. Νιώθω συναισθηματικά μουδιασμένος ή μη ικανός να έχω συναισθήματα αγάπης για τους κοντινούς μου ανθρώπους;	1	2	3	4	5
12. Νιώθω ότι με κάποιο τρόπο το μέλλον μου θα είναι πιο σύντομο;	1	2	3	4	5
13. Δυσκολεύομαι να αποκοιμηθώ ή να κοιμηθώ;	1	2	3	4	5
14. Νιώθω εκνευρισμό ή έχω ξεσπάσματα θυμού;	1	2	3	4	5
15. Δυσκολεύομαι να συγκεντρωθώ;	1	2	3	4	5
16. Είμαι σε εγρήγορση ή σε επαγρύπνηση ή σε επιφυλακή;	1	2	3	4	5
17. Είμαι αναστατωμένος ή ταραγμένος;	1	2	3	4	5

Α' ΜΕΡΟΣ

Στην παρακάτω λίστα καταγράφονται ορισμένες αλλαγές που μπορεί να παρατηρήσουν οι άνθρωποι στη ζωή τους ως αποτέλεσμα της βίωσης μιας τραυματικής εμπειρίας, όπως ο σχολικός εκφοβισμός. Διαβάστε προσεκτικά και κυκλώστε τον αριθμό που εκφράζει το βαθμό συμφωνίας σας με τις αλλαγές που μπορεί να σημειώθηκαν στη ζωή σας μετά την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού.

Δεν βίωσα αυτή την αλλαγή ως αποτέλεσμα της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού.	0
Βίωσα αυτή την αλλαγή ως αποτέλεσμα της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού σε πολύ μικρό βαθμό.	1
Βίωσα αυτή την αλλαγή ως αποτέλεσμα της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού σε μικρό βαθμό.	2
Βίωσα αυτή την αλλαγή ως αποτέλεσμα της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού σε αρκετό βαθμό.	3
Βίωσα αυτή την αλλαγή ως αποτέλεσμα της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού σε μεγάλο βαθμό.	4
Βίωσα αυτή την αλλαγή ως αποτέλεσμα της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού σε πολύ μεγάλο βαθμό.	5

Δεν το βίωσα ↔ Το βίωσα σε πολύ μεγάλο βαθμό

1. Άλλαξα τις προτεραιότητές μου, σχετικά με το **0 1 2 3 4 5**
τι είναι σημαντικό στη ζωή.

2. Εκτιμώ περισσότερο την αξία της ζωής μου. **0 1 2 3 4 5**

3. Ανέπτυξα νέα ενδιαφέροντα. **0 1 2 3 4 5**

4. Έχω μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση. **0 1 2 3 4 5**

5. Κατανοώ καλύτερα ζητήματα πνευματικού
περιεχομένου. **0 1 2 3 4 5**

6. Μπορώ να δω πιο καθαρά ότι μπορώ να **0 1 2 3 4 5**

βασίζομαι στους ανθρώπους, όταν αντιμετωπίζω
δυσκολίες.

7. Δημιούργησα ένα νέο δρόμο για τη ζωή μου.	0	1	2	3	4	5
8. Έχω καλύτερη αίσθηση εγγύτητας για τους ανθρώπους.	0	1	2	3	4	5
9. Είμαι περισσότερο πρόθυμος να εκφράσω τα συναισθήματά μου.	0	1	2	3	4	5
10. Ξέρω ότι μπορώ καλύτερα να αντιμετωπίζω τις δυσκολίες.	0	1	2	3	4	5
11. Είμαι περισσότερο ικανός να δέχομαι τον τρόπο που εξελίσσονται τα πράγματα.	0	1	2	3	4	5
12. Μπορώ καλύτερα να εκτιμώ την κάθε μέρα.	0	1	2	3	4	5
13. Υπάρχουν νέες ευκαιρίες, που δεν θα ήταν διαθέσιμες διαφορετικά.	0	1	2	3	4	5
14. Έχω περισσότερη συμπόνια για τους άλλους.	0	1	2	3	4	5
15. Προσπαθώ περισσότερο για τις σχέσεις μου.	0	1	2	3	4	5
16. Προσπαθώ περισσότερο να αλλάξω πράγματα που πρέπει να αλλάξουν.	0	1	2	3	4	5
17. Έχω πιο δυνατή θρησκευτική πίστη.	0	1	2	3	4	5
18. Ανακάλυψα ότι είμαι δυνατότερος από ό, τι νόμιζα πως είμαι.	0	1	2	3	4	5

19. Έμαθα πόσο υπέροχοι είναι οι άνθρωποι.	0	1	2	3	4	5
20. Αποδέχομαι περισσότερο ότι έχω ανάγκη τους άλλους.	0	1	2	3	4	5
21. Είμαι ικανός να κάνω καλύτερα πράγματα στη ζωή μου.	0	1	2	3	4	5

Παράρτημα Β'

Πίνακας 1

Συχνότητες των μεταβλητών του σχολικού εκφοβισμού

Μεταβλητές Σχολικού Εκφοβισμού	Συχνότητα	Σχετική Συχνότητα	Έγκυρη Σχετική Συχνότητα
<u>Διάρκεια Σχολικού Εκφοβισμού</u>			
Λίγες μέρες	46	11.5	31.1
Εβδομάδες	28	7.0	18.9
Μήνες	25	6.3	16.9
Ένα χρόνο ή περισσότερο	49	12.3	33.1
<u>Συχνότητα Σχολικού Εκφοβισμού</u>			
Κάθε μέρα	15	3.8	10.1
Αρκετές φορές την εβδομάδα	41	10.3	27.7
Μια φορά την εβδομάδα	18	4.5	12.2
Μερικές φορές το μήνα	43	10.8	29.1
Άλλο	31	7.8	20.9
<u>Ηλικία θύτη/θυτών</u>			
Κυρίως ήταν στην ηλικία μου	118	29.5	79.7
Κυρίως ήταν ένα χρόνο μεγαλύτερά μου	15	3.8	10.1
Κυρίως ήταν αρκετά χρόνια μεγαλύτερά μου	10	2.5	6.8
Κυρίως ήταν μικρότερα μου	5	1.3	3.4
<u>Φύλο και πλήθος θυτών</u>			
Ένα αγόρι	42	10.5	28.8
Αρκετά αγόρια	34	8.5	23.3
Ένα κορίτσι	24	6.0	16.4
Αρκετά κορίτσια	18	4.5	12.3
Αγόρια και κορίτσια	28	7.0	19.2
<u>Τρόπος βίωσης σχολικού εκφοβισμού</u>			
Με κορόιδευαν	89	22.3	60.5
Μου έδιναν παρωνύμια (= παρατσούκλια)	57	14.2	38.8
Με χτυπούσαν ή με κλωτσούσαν	17	4.3	11.6
Φοβόμουν όταν ένα συγκεκριμένο άτομο	8	2.0	5.4

κοίταζε προς το μέρος μου			
Κανένας δεν μου μιλούσε	12	3.0	8.2
Διαδίδονταν φήμες για μένα	24	6.0	16.3
Με γελοιοποιούσαν μπροστά στους άλλους	25	6.3	17.0
Με κακοποιούσαν σεξουαλικά	4	1.0	2.7
Έπαιρναν πράγματα που μου ανήκαν	16	4.0	10.9
Άλλο	10	2.5	6.8
<u>Επικοινωνία της εμπειρίας του εκφοβισμού</u>			
Δεν μίλησα σε κάποιον	41	10.3	27.9
Μίλησα σε κάποιον/κάποιους	21	5.3	14.3
εκπαιδευτικό/εκπαιδευτικούς			
Μίλησα στην οικογένειά μου	76	19.0	51.7
Μίλησα σε κάποιον/κάποιους	23	5.8	15.6
συμμαθητή/συμμαθητές μου			
Άλλο	6	1.5	4.1
<u>Επικοινωνία του λόγου του σχολικού εκφοβισμού</u>			
Δεν μίλησα για τον εκφοβισμό	34	8.5	23.9
Δεν ανέφερα τον λόγο του εκφοβισμού	24	6.0	16.9
Ανέφερα τον λόγο του εκφοβισμού	84	21.0	59.2
<u>Αποτέλεσμα της επικοινωνίας του βιώματος του εκφοβισμού</u>			
Δεν ανέφερα σε κάποιον την εμπειρία μου	41	10.3	28.3
Δεν συνέβη τίποτα από την επικοινωνία	48	12.0	33.1
Ο εκφοβισμός σταμάτησε	53	13.3	36.6
Ο εκφοβισμός χειροτέρεψε/αυξήθηκε	3	.8	2.1

Πίνακας 2

Έλεγχος καταλληλότητας ερωτήσεων για το ερωτηματολόγιο του μετατραυματικού άγχους

Ερωτήσεις	Corrected Item- Total Correlation
1. Έχω επαναλαμβανόμενες, ενοχλητικές αναμνήσεις, σκέψεις και εικόνες από την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού;	.65
2. Έχω επαναλαμβανόμενα, ενοχλητικά όνειρα από την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού;	.62
3. Ξαφνικά ενεργώ ή νιώθω σαν να συμβαίνει ξανά η εμπειρία του	.69

σχολικού εκφοβισμού (σαν να την ξαναζώ);	
4. Νιώθω μεγάλη ενόχληση, όταν κάτι μου υπενθυμίζει την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού;	.61
5. Έχω σωματικές αντιδράσεις (π.χ. ταχυκαρδία, δυσκολία στην αναπνοή, εφίδρωση), όταν κάτι μου υπενθυμίζει την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού;	.71
6. Αποφεύγω να σκέφτομαι ή να μιλώ για την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού ή αποφεύγω τα συναισθήματα που σχετίζονται με αυτή;	.56
7. Αποφεύγω δραστηριότητες ή καταστάσεις επειδή μου θυμίζουν την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού;	.70
8. Μου δημιουργεί πρόβλημα η ανάμνηση σημαντικών σημείων της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού;	.66
9. Έχω χάσει το ενδιαφέρον μου για δραστηριότητες που συνήθιζα να απολαμβάνω;	.65
10. Νιώθω απομακρυσμένος ή απομονωμένος από τους άλλους ανθρώπους;	.58
11. Νιώθω συναισθηματικά μουδιασμένος ή μη ικανός να έχω συναισθήματα αγάπης για τους κοντινούς μου ανθρώπους;	.61
12. Νιώθω ότι με κάποιο τρόπο το μέλλον μου θα είναι πιο σύντομο;	.62
13. Δυσκολεύομαι να αποκοιμηθώ ή να κοιμηθώ;	.54
14. Νιώθω εκνευρισμό ή έχω ξεσπάσματα θυμού;	.66
15. Δυσκολεύομαι να συγκεντρωθώ;	.64
16. Είμαι σε εγρήγορση ή σε επαγρύπνηση ή σε επιφυλακή;	.59
17. Είμαι αναστατωμένος ή ταραγμένος;	.69

Πίνακας 3

Προτάσεις του πρώτου παράγοντα μετατραυματικού άγχους και οι φορτίσεις τους

Πρόταση	Φόρτιση
2. Έχω επαναλαμβανόμενα, ενοχλητικά όνειρα από την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού	.68
9. Έχω χάσει το ενδιαφέρον μου για δραστηριότητες που συνήθιζα να απολαμβάνω	.67
10. Νιώθω απομακρυσμένος ή απομονωμένος από τους άλλους ανθρώπους	.65
11. Νιώθω συναισθηματικά μουδιασμένος ή μη ικανός να έχω	.72

συναισθήματα αγάπης για τους κοντινούς μου ανθρώπους	
12. Νιώθω ότι με κάποιο τρόπο το μέλλον μου θα είναι πιο σύντομο	.70
13. Δυσκολεύομαι να αποκοιμηθώ ή να κοιμηθώ	.64
14. Νιώθω εκνευρισμό ή έχω ξεσπάσματα θυμού	.72
15. Δυσκολεύομαι να συγκεντρωθώ	.72
16. Είμαι σε εγρήγορση ή σε επαγρύπνηση ή σε επιφυλακή	.54
17. Είμαι αναστατωμένος ή ταραγμένος	.76

Πίνακας 4

Προτάσεις του δεύτερου παράγοντα μετατραυματικού άγχους και οι φορτίσεις τους

Πρόταση	Φόρτιση
1. Έχω επαναλαμβανόμενες, ενοχλητικές αναμνήσεις, σκέψεις και εικόνες από την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού	.74
3. Ξαφνικά ενεργώ ή νιώθω σαν να συμβαίνει ξανά η εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού (σαν να την ξαναζώ)	.55
4. Νιώθω μεγάλη ενόχληση, όταν κάτι μου υπενθυμίζει την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού	.82
5. Έχω σωματικές αντιδράσεις (π.χ. ταχυκαρδία, δυσκολία στην αναπνοή, εφίδρωση), όταν κάτι μου υπενθυμίζει την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού	.62
6. Αποφεύγω να σκέφτομαι ή να μιλώ για την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού ή αποφεύγω τα συναισθήματα που σχετίζονται με αυτή;	.75
7. Αποφεύγω δραστηριότητες ή καταστάσεις επειδή μου θυμίζουν την εμπειρία του σχολικού εκφοβισμού	.70
8. Μου δημιουργεί πρόβλημα η ανάμνηση σημαντικών σημείων της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού	.79

Πίνακας 5

Έλεγχος καταλληλότητας ερωτήσεων για το ερωτηματολόγιο της μετατραυματικής ανάπτυξης

Ερωτήσεις	Corrected Item- Total
-----------	--------------------------

	Correlation
1. Άλλαξα τις προτεραιότητές μου, σχετικά με το τι είναι σημαντικό στη ζωή.	.68
2. Εκτιμώ περισσότερο την αξία της ζωής μου.	.78
3. Ανέπτυξα νέα ενδιαφέροντα.	.74
4. Έχω μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση.	.67
5. Κατανοώ καλύτερα ζητήματα πνευματικού περιεχομένου.	.82
6. Μπορώ να δω πιο καθαρά ότι μπορώ να βασίζομαι στους ανθρώπους, όταν αντιμετωπίζω δυσκολίες	.77
7. Δημιούργησα ένα νέο δρόμο για τη ζωή μου.	.74
8. Έχω καλύτερη αίσθηση εγγύτητας για τους ανθρώπους.	.77
9. Είμαι περισσότερο πρόθυμος να εκφράσω τα συναισθήματά μου.	.76
10. Ξέρω ότι μπορώ καλύτερα να αντιμετωπίζω τις δυσκολίες.	.84
11. Είμαι περισσότερο ικανός να δέχομαι τον τρόπο που εξελίσσονται τα πράγματα.	.82
12. Μπορώ καλύτερα να εκτιμώ την κάθε μέρα.	.80
13. Υπάρχουν νέες ευκαιρίες, που δεν θα ήταν διαθέσιμες διαφορετικά.	.74
14. Έχω περισσότερη συμπόνια για τους άλλους.	.79
15. Προσπαθώ περισσότερο για τις σχέσεις μου.	.85
16. Προσπαθώ περισσότερο να αλλάξω πράγματα που πρέπει να αλλάξουν.	.81
17. Έχω πιο δυνατή θρησκευτική πίστη.	.65
18. Ανακάλυψα ότι είμαι δυνατότερος από ό, τι νόμιζα πως είμαι.	.84
19. Έμαθα πόσο υπέροχοι είναι οι άνθρωποι.	.65
20. Αποδέχομαι περισσότερο ότι έχω ανάγκη τους άλλους.	.69
21. Είμαι ικανός να κάνω καλύτερα πράγματα στη ζωή μου.	.80

Πίνακας 6

Προτάσεις του πρώτου παράγοντα μετατραυματικής ανάπτυξης και οι φορτίσεις τους

Πρόταση	Φόρτιση
6. Μπορώ να δω πιο καθαρά ότι μπορώ να βασίζομαι στους ανθρώπους, όταν αντιμετωπίζω δυσκολίες	.569
8. Έχω καλύτερη αίσθηση εγγύτητας για τους ανθρώπους	.739
9. Είμαι περισσότερο πρόθυμος να εκφράσω τα συναισθήματά μου	.723

10. Ξέρω ότι μπορώ καλύτερα να αντιμετωπίζω τις δυσκολίες	.660
11. Είμαι περισσότερο ικανός να δέχομαι τον τρόπο που εξελίσσονται τα πράγματα	.669
12. Μπορώ καλύτερα να εκτιμώ την κάθε μέρα	.664
13. Υπάρχουν νέες ευκαιρίες, που δεν θα ήταν διαθέσιμες διαφορετικά	.551
14. Έχω περισσότερη συμπόνια για τους άλλους	.742
15. Προσπαθώ περισσότερο για τις σχέσεις μου.	.706
16. Προσπαθώ περισσότερο να αλλάξω πράγματα που πρέπει να αλλάξουν	.695
17. Έχω πιο δυνατή θρησκευτική πίστη	.566
19. Έμαθα πόσο υπέροχοι είναι οι άνθρωποι	.671
20. Αποδέχομαι περισσότερο ότι έχω ανάγκη τους άλλους	.818
21. Είμαι ικανός να κάνω καλύτερα πράγματα στη ζωή μου	.615

Πίνακας 7

Προτάσεις του δεύτερου παράγοντα μετατραυματικής ανάπτυξης και οι φορτίσεις τους

Πρόταση	Φόρτιση
1. Αλλάξα τις προτεραιότητές μου, σχετικά με το τι είναι σημαντικό στη ζωή	.758
2. Εκτιμώ περισσότερο την αξία της ζωής μου	.742
3. Ανέπτυξα νέα ενδιαφέροντα	.783
4. Έχω μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση	.715
5. Κατανοώ καλύτερα ζητήματα πνευματικού περιεχομένου	.720
7. Δημιούργησα ένα νέο δρόμο για τη ζωή μου	.717
18. Ανακάλυψα ότι είμαι δυνατότερος από ό, τι νόμιζα πως είμαι	.630

Πίνακας 8

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων του συνολικού μετατραυματικού άγχους και μετατραυματικής ανάπτυξης, καθώς και των επιμέρους παραγόντων των μαρτύρων σε γεγονότα εκφοβισμού και των υπόλοιπων συμμετεχόντων

	Τρόπος Εμπλοκής					
	Μάρτυρες		Υπόλοιποι		F	P
			Συμμετέχοντες			
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	(df)=F	
Μετατραυματικό Άγχος						
Συνολικό μετατραυματικό άγχος	21.65	8.42	25.24	10.75	<i>F</i> (1,363)=	.001
	(N=165)		(N=209)		11.94**	
Συναισθηματικές δυσκολίες και	12.66	5.41	14.07	6.20	<i>F</i> (1,359)=	.024
αλλαγές του τρόπου ζωής	(N=154)		(N=207)		5.13*	
Αναβίωση της εμπειρίας και	9.15	3.65	11.30	5.52	<i>F</i> (1,363)=	.000
προσπάθεια αποφυγής	(N=156)		(N=209)		17.82**	
Μετατραυματική Ανάπτυξη						
Συνολική μετατραυματική	29.55	26.58	38.42	28.52	<i>F</i> (1,334)=	.004
ανάπτυξη	(N=140)		(N=196)		8.35**	
Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις	20.54	18.25	26.43	19.19	<i>F</i> (1,330)=	.005
σχέσεις με τους ανθρώπους	(N=140)		(N=192)		7.93**	
Κατανόηση των σημαντικών	9.01	9.13	12.53	10.09	<i>F</i> (1,334)=	.001
στοιχείων στη ζωή και των	(N=140)		(N=196)		10.77**	
εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου						
*p < 0.05, **p<0.01						

Πίνακας 9

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων του συνολικού μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης, καθώς και των δύο επιμέρους παραγόντων των μαρτύρων/θυμάτων γεγονότων εκφοβισμού και των υπόλοιπων συμμετεχόντων

	Τρόπος Εμπλοκής				F	p
	Μάρτυρες		Υπόλοιποι			
	/Θύματα		Συμμετέχοντες			
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	(df)=F	
Μετατραυματικό Άγχος						
Συνολικό μετατραυματικό άγχος	28.01	10.98	21.99	9.00	<i>F</i> (1,363)=	.000
	(N=104)		(N=261)		29.23**	
Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής	14.81	6.46	12.93	5.60	<i>F</i> (1,359)=	.006
	(N=104)		(N=257)		7.64**	
Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής	13.20	5.76	9.26	4.03	<i>F</i> (1,363)=	.000
	(N=104)		(N=261)		54.83**	
Μετατραυματική Ανάπτυξη						
Συνολική μετατραυματική ανάπτυξη	48.13	23.04	28.80	28.04	<i>F</i> (1,334)=	.000
	(N=103)		(N=233)		37.67**	
Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους	33.11	15.69	19.88	18.94	<i>F</i> (1,330)=	.000
	(N=102)		(N=230)		38.10**	
Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου	15.34	8.62	9.17	9.77	<i>F</i> (1,334)=	.000
	(N=103)		(N=233)		30.52**	
*p < 0.05, **p<0.01						

Πίνακας 10

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων του συνολικού μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης, καθώς και των δύο επιμέρους παραγόντων των θυμάτων γεγονότων εκφοβισμού και των υπόλοιπων συμμετεχόντων

	Τρόπος Εμπλοκής				F	p
	Θύματα		Υπόλοιποι			
	M.O.	T.A.	Συμμετέχοντες			
			M.O.	T.A.		
					(df)=F	
Μετατραυματικό Άγχος						
Συνολικό μετατραυματικό άγχος	30.50	15.14	23.47	9.69	$F(1,363)=$.016
	(N=12)		(N=353)		5.84*	
Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής	15.75	10.75	13.39	5.68	$F(1,359)=$.174
	(N=12)		(N=349)		1.85	
Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής	14.75	6.11	10.24	4.81	$F(1,363)=$.002
	(N=12)		(N=353)		10.02**	
Μετατραυματική Ανάπτυξη						
Συνολική μετατραυματική ανάπτυξη	51.80	36.03	34.20	27.66	$F(1,334)=$.050
	(N=10)		(N=326)		3.86	
Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους	31.80	23.49	23.70	18.83	$F(1,330)=$.185
	(N=10)		(N=322)		1.77	
Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου	20.00	12.82	10.79	9.63	$F(1,334)=$.003
	(N=10)		(N=326)		8.69**	
*p < 0.05, **p<0.01						

Πίνακας 11

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων του συνολικού μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης, καθώς και των δύο επιμέρους παραγόντων των θυτών/θυμάτων γεγονότων εκφοβισμού και των υπόλοιπων συμμετεχόντων

	Τρόπος Εμπλοκής				F	p
	Θύτες		Υπόλοιποι			
	/Θύματα		Συμμετέχοντες			
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.		
Μετατραυματικό Άγχος						
Συνολικό μετατραυματικό άγχος	29.28	14.83	23.02	8.99	<i>F</i> (1,363)=	.000
	(N=40)		(N=325)		14.55**	
Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής	16.80	8.83	13.05	5.32	<i>F</i> (1,359)=	.000
	(N=40)		(N=321)		14.84**	
Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής	12.48	6.32	10.13	4.66	<i>F</i> (1,363)=	.004
	(N=40)		(N=325)		8.29**	
Μετατραυματική Ανάπτυξη						
Συνολική μετατραυματική ανάπτυξη	40.61	26.52	33.97	28.17	<i>F</i> (1,334)=	.170
	(N=38)		(N=298)		1.89	
Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους	27.19	17.58	23.54	19.15	<i>F</i> (1,330)=	.271
	(N=37)		(N=295)		1.22	
Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου	14.13	9.63	10.67	9.82	<i>F</i> (1,334)=	.041
	(N=38)		(N=298)		4.21*	
*p < 0.05, **p<0.01						

Πίνακας 12

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων του μετατραυματικού άγχους (συνολική βαθμολογία και δεύτερος παράγοντας) των ατόμων που εκφοβίστηκαν για λίγες μέρες κι εκείνων που εκφοβίστηκαν για έναν χρόνο ή περισσότερο

Διάρκεια Σχολικού Εκφοβισμού					
Λίγες μέρες		Ένας χρόνος ή περισσότερο		P (Tukey HSD)	
M.O.	T.A.	M.O.	T.A.		
Μετατραυματικό Άγχος					
Συνολικό μετατραυματικό άγχος	25.22 (N=46)	9.28	32.37 (N=49)	13.33	.015
Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής	10.91 (N=46)	4.50	15.37 (N=49)	6.41	.001

Πίνακας 13

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων του μετατραυματικού άγχους και της μετατραυματικής ανάπτυξης για τις ομάδες συχνότητας βίωσης εκφοβισμού που προκύπτουν στατιστικά σημαντικές διαφορές

Μετατραυματικό Άγχος					
Συνολικό μετατραυματικό άγχος					
Συχνότητα Σχολικού Εκφοβισμού	Κάθε μέρα		Άλλο		p (Tukey HSD)
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	36.53	17.44	24.10	6.39	.006
	(N=15)		(N=31)		
Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής					
Συχνότητα Σχολικού Εκφοβισμού	Κάθε μέρα		Αρκετές φορές την εβδομάδα		p (Tukey HSD)
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	19.93	10.83	13.95	6.08	.037
	(N=15)		(N=41)		
Συχνότητα Σχολικού Εκφοβισμού	Κάθε μέρα		Άλλο		p (Tukey HSD)
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	19.93	10.83	12.84	3.40	.012
	(N=15)		(N=31)		
Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής					
Συχνότητα Σχολικού Εκφοβισμού	Κάθε μέρα		Άλλο		P (Tukey HSD)
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	16.60	7.75	11.26	3.94	.026
	(N=15)		(N=31)		
Μετατραυματική Ανάπτυξη					
Συνολική μετατραυματική ανάπτυξη					
Συχνότητα Σχολικού Εκφοβισμού	Αρκετές φορές την εβδομάδα		Άλλο		P (Tukey HSD)
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	54.16	25.00	37.94	28.18	.054
	(N=38)		(N=31)		

Πίνακας 14

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων του μετατραυματικού άγχους για τις ομάδες που δημιουργούνται βάσει της ηλικίας των θυτών και προκύπτουν στατιστικά σημαντικές διαφορές

Μετατραυματικό Άγχος					
Ηλικία Θυτών	Συνολικό μετατραυματικό άγχος				
	Μικρότεροι θύτες		Συνομήλικοι θύτες		P
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	(Tukey HSD)
	47.20	21.41	27.48	10.28	.001
	(N=5)		(N=118)		
	Μικρότεροι θύτες		Ένα χρόνο μεγαλύτεροι θύτες		p
					(Tukey HSD)
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	47.20	21.41	27.13	11.75	.004
	(N=5)		(N=15)		
	Μικρότεροι θύτες		Αρκετά χρόνια μεγαλύτεροι θύτες		p
					(Tukey HSD)
M.O.	T.A.	M.O.	T.A.		
47.20	21.41	30.50	14.89	.037	
(N=5)		(N=10)			
Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής					
Ηλικία Θυτών	Μικρότεροι θύτες		Συνομήλικοι θύτες		P
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	(Tukey HSD)
	28.00	13.32	14.60	6.21	.000
	(N=5)		(N=118)		
	Μικρότεροι θύτες		Ένα χρόνο μεγαλύτεροι θύτες		P
					(Tukey HSD)
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	28.00	13.32	15.07	6.95	.001
	(N=5)		(N=15)		
	Μικρότεροι θύτες		Αρκετά χρόνια μεγαλύτεροι θύτες		P
					(Tukey HSD)
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
28.00	13.32	16.30	7.60	.009	
(N=5)		(N=10)			

Πίνακας 15

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων του μετατραυματικού άγχους για τις ομάδες που δημιουργούνται βάσει του τρόπου εκφοβισμού και προκύπτουν στατιστικά σημαντικές διαφορές

Μετατραυματικό Άγχος					
Τρόπος εκφοβισμού	Συνολικό μετατραυματικό άγχος				
	Δεν μου μιλούσε κανένας		Υπόλοιποι τρόποι εκφοβισμού		
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	P
	36.33	9.42	27.83	11.72	.016
	(N=12)		(N=135)		
	Σεξουαλική κακοποίηση		Υπόλοιποι τρόποι εκφοβισμού		
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	P
	51.50	26.15	27.88	10.60	.000
	(N=4)		(N=143)		
	Συναισθηματικές δυσκολίες και αλλαγές του τρόπου ζωής				
Τρόπος εκφοβισμού	Σεξουαλική κακοποίηση		Υπόλοιποι τρόποι εκφοβισμού		
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	P
	31.25	15.78	14.91	6.32	.000
	(N=4)		(N=143)		
	Αναβίωση της εμπειρίας και προσπάθεια αποφυγής				
Τρόπος εκφοβισμού	Δεν μου μιλούσε κανένας		Υπόλοιποι τρόποι εκφοβισμού		
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	P
	17.25	5.74	12.81	5.66	.010
	(N=12)		(N=135)		
	Διάδοση φημών		Υπόλοιποι τρόποι εκφοβισμού		
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	P
	15.29	5.87	12.76	5.69	.049
	(N=24)		(N=123)		
	Σεξουαλική κακοποίηση		Υπόλοιποι τρόποι εκφοβισμού		

M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	P
20.25	10.50	12.97	5.52	.012
(N=4)		(N=143)		

Πίνακας 16

Σύγκριση μέσων όρων και τυπικών αποκλίσεων της μετατραυματικής ανάπτυξης για τις ομάδες που δημιουργούνται βάσει του τρόπου εκφοβισμού και προκύπτουν στατιστικά σημαντικές διαφορές

Μετατραυματική Ανάπτυξη					
Συνολική μετατραυματική ανάπτυξη					
Τρόπος εκφοβισμού	Κοροϊδία		Υπόλοιποι τρόποι εκφοβισμού		P
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	51.29	24.18	42.14	25.52	.032
	(N=87)		(N=56)		
Νέα αντίληψη για τη ζωή και τις σχέσεις με τους ανθρώπους					
Τρόπος εκφοβισμού	Κοροϊδία		Υπόλοιποι τρόποι εκφοβισμού		P
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	34.85	16.08	28.89	17.77	.041
	(N=85)		(N=56)		
Κατανόηση των σημαντικών στοιχείων στη ζωή και των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου					
Τρόπος εκφοβισμού	Κοροϊδία		Υπόλοιποι τρόποι εκφοβισμού		P
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	17.24	8.77	13.25	9.11	.010
	(N=87)		(N=56)		
Τρόπος εκφοβισμού	Έπαιρναν δικά μου πράγματα		Υπόλοιποι τρόποι εκφοβισμού		P
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
	20.19	6.57	15.11	9.22	.035
	(N=16)		(N=127)		

Πίνακας 17

Αποτελέσματα των Αναλύσεων Διακύμανσης (One-Way ANOVA) για το μετατραυματικό άγχος και την επικοινωνία της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού

	Μετατραυματικό Άγχος (συνολικό)		Μετατραυματικό Άγχος (Πρώτος Παράγοντας)		Μετατραυματικό Άγχος (Δεύτερος Παράγοντας)	
	(df)=F	p	(df)=F	p	(df)=F	P
Δεν επικοινωνήσα την εμπειρία μου	$F(1,145) = 1.81$.180	$F(1,145) = 2.39$.125	$F(1,145) = .68$.409
Επικοινωνία με εκπαιδευτικό/κούς	$F(1,145) = .85$.357	$F(1,145) = 1.35$.247	$F(1,145) = .20$.658
Επικοινωνία με την οικογένεια	$F(1,145) = 3.37$.068	$F(1,145) = 7.17^{**}$.008	$F(1,145) = .21$.648
Επικοινωνία με συμμαθητή/τές	$F(1,145) = 1.23$.270	$F(1,145) = .11$.737	$F(1,145) = 3.43$.066
Άλλο	$F(1,145) = .05$.816	$F(1,145) = .05$.827	$F(1,145) = .04$.839

*p < 0.05, **p<0.01

Πίνακας 18

Αποτελέσματα των Αναλύσεων Διακύμανσης (One-Way ANOVA) για τη μετατραυματική ανάπτυξη και την επικοινωνία της εμπειρίας του σχολικού εκφοβισμού

	Μετατραυματική Ανάπτυξη (συνολικό)		Μετατραυματική Ανάπτυξη (Πρώτος Παράγοντας)		Μετατραυματική Ανάπτυξη (Δεύτερος Παράγοντας)	
	(df)=F	p	(df)=F	p	(df)=F	P
Δεν επικοινωνήσα την εμπειρία μου	$F(1,141) = .80$.374	$F(1,139) = .52$.472	$F(1,141) = .69$.409
Επικοινωνία με εκπαιδευτικό/κούς	$F(1,141) = 3.29$.072	$F(1,139) = 2.57$.111	$F(1,141) = 3.05$.083
Επικοινωνία με την οικογένεια	$F(1,141) = .55$.460	$F(1,139) = 1.12$.291	$F(1,141) = .00$.952
Επικοινωνία με συμμαθητή/τές	$F(1,141) = 1.33$.251	$F(1,139) = 2.25$.136	$F(1,141) = .41$.524
Άλλο	$F(1,141) = .01$.939	$F(1,139) = .18$.673	$F(1,141) = .21$.651

*p < 0.05, **p<0.01